

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Харківське обласне історико-археологічне товариство

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ

МАТЕРІАЛИ

ХІ Всеукраїнської наукової конференції,
*до 60-річчя від початку дослідження Більського городища
Харківським університетом*

14–15 грудня 2018 року

Харків
2018

УДК 93/99
П78

П78 **Проблеми історії та археології України: Матеріали XI Всеукраїнської наукової конференції, до 60-річчя від початку дослідження Більського городища Харківським університетом (Харків, 14–15 грудня 2018 р.).** — Х., 2018. — 48 с.

УДК 93/99

Наукове видання

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ

Матеріали XI Всеукраїнської наукової конференції,
до 60-річчя від початку дослідження Більського городища Харківським університетом

14–15 грудня 2018 року

Відповідальний за випуск *С. В. Д'ячков*
Комп'ютерне верстання *Ю. І. Цитковська*
Коректор *І. Л. Д'яченко*

Підписано до друку 10.12.2018. Формат 60×84/8.
Ум. друк. арк. 5,58.

ПРОГРАМА
XI Всеукраїнської наукової конференції
ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ
До 60-річчя від початку дослідження Більського городища
Харківським університетом

КАЛЕНДАР РОБОТИ КОНФЕРЕНЦІЇ

14 грудня (п'ятниця)

- ☐ 9:00–10:00 — Реєстрація учасників конференції
(хол аудиторії 5–58).
- ☐ 10:00–12:00 — Пленарне засідання (ауд. 5-58).
- ☐ 12:00–12:30 — Кава-брейк.
- ☐ 12:30–14:30 — Робота секцій.
- ☐ 14:30–15:30 — Обід.
- ☐ 15:30 — Виставка-презентація результатів археологічного польового сезону 2018 р.
(Музей археології ХНУ імені В. Н. Каразіна)

15 грудня (субота)

- ☐ 10:00–12:00 — Робота секцій.
- ☐ 12:00–12:30 — Кава-брейк.
- ☐ 12:30–13:30 — Робота секцій.
- ☐ 13:30 — Пленарне засідання (ауд. 5-62).

Регламент роботи конференції:

Пленарне засідання: доповідь до 20 хвилин; виступ до 10 хвилин.
Засідання секцій: доповідь до 15 хвилин; виступ до 5 хвилин.

Конференція проводиться

Історичний факультет, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, м. Харків
(головний корпус, 5 поверх). Телефон: + 38-057-707-54-66 (деканат факультету).

14 ГРУДНЯ

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

(аудиторія. 5–58)

10:00–12:00

1. Привітання учасникам конференції.
2. Звіт Правління ХІАО про роботу в 2016–2018 рр.
3. Вибори членів Правління та ревізійної комісії.
4. **Шрамко І. Б.** (Харків). Основні напрямки та результати вивчення Більського городища вченими Харківського університету (до 60-річчя від початку перших досліджень пам'ятки).
5. **Корост І. І.** (Котельва). Перспективи розвитку Історико-культурного заповідника «Більськ» у світі новітніх розробок та досліджень.
6. Презентації книжок:
Скирда І. М. XII археологічний з'їзд: передумови, перебіг подій, історичне значення: монографія / І. М. Скирда ; наук. ред. С. І. Посохов. — Харків, 2018. 252 с.
Скорый С., Хохоровски Я. Большой Рыжановский курган. — Киев, 2018. 432 с.
Корост І. І. Нові видання Історико-культурного заповідника «Більськ» (три книги).

ВИСТАВКА-ПРЕЗЕНТАЦІЯ

результатів археологічного польового сезону 2018 р.

(Музей археології ХНУ імені В. Н. Каразіна)

15:30

- Сніжко І. А., Бабенко Л. І.** (Харківський історичний музей). Пізньопалеолітична експедиція Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова.
- Пеляшенко К. Ю.** (Харківський історичний музей). Археологічні дослідження на території Дергачівського і Харківського районів Харківської області.

Шрамко І. Б., Задніков С. А. (ХНУ імені В. Н. Каразіна). Скіфська археологічна експедиція.
Любичев М. В., Мизгін К. В., Шульцце Е., Варачова К. Г., Філатов Д. О., Руснак В. В. (ХНУ імені В. Н. Каразіна). Дослідження Германно-Слов'янської археологічної експедиції.
Аксьонов В. С. (Харківський історичний музей), **Скирда В. В.** (ХНУ імені В. Н. Каразіна). Дослідження катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів.
Аксьонов В. С. (Харківський історичний музей). Дослідження могильника салтівської культури біля с. Металівка.
Колода В. В. (ХНПУ імені Г. С. Сковороди). Середньовічна експедиція Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.
Скирда В. В. (ХНУ імені В. Н. Каразіна). Середньовічна експедиція ХНУ імені В. Н. Каразіна.
Голубева І. В., Голубев А. М. Археологічні дослідження середньовічної експедиції харківського осередку ДП «НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України у 2018 р.

14–15 ДЕКАБРЯ — РОБОТА СЕКЦІЙ

Секція: ЕПОХА КАМЕНЮ Й ПАЛЕОМЕТАЛУ

Керівник секції: **О. Є. Кислий**
Секретар секції: **І. А. Сніжко**

Буцький І. М. (Харків). Результати мікроскопічного дослідження кераміки з поселень Кочеток-ВУВГ, Кочеток-Дюна-II та Тетліга.
Кислий А. Е., Гюмен А. Ю. (Симферополь). О лепной керамике поселения ранней бронзы Глейки II в Восточном Крыму.
Кислий А. Е. (Симферополь). Из истории исследования памятников эпохи бронзы в Крыму.
Кротова О. О., (Київ), **Сніжко І. А.** (Харків). До відкриття Амвросіївського верхньопалеолітичного комплексу.
Плешивенко А. Г., Варьян О. А. (Запорожье). Детская колыбелька из катакомбного погребения.

Секція: ДОБА РАННЬОГО ЗАЛІЗА

Керівники секції: **С. А. Скорий**
І. Б. Шрамко
Секретар секції: **К. Ю. Пеляшенко**

Бабенко Л. И. (Харьков). Витые и ложновитые шейные украшения боспорских торевтов.
Гречко Д. С., Крютченко О. О. (Київ). Основні результати роботи Більської археологічної експедиції ІА НАНУ (2014–2017 рр.).
Задніков С. А., Радзієвська В. Є. (Харків). Античний керамічний імпорт Коломацького городища.
Зимовец Р. В. (Київ). Общее в скифском зверином стиле Левобережной Лесостепи и Крыма.
Козир І. А., Панченко К. І., Чорний О. В. (Кропивницький). Кам'яна стела з кургану скіфського часу біля с. Васине на Кіровоградщині.
Корост І. І., Шапорда О. М. (Котельва). Підсумки та перспективи проведення наукових досліджень на території Історико-культурного заповідника «Більськ».
Ліфантій О. В. (Київ). Хронологія аплікацій церемоніального одягу степових скіфів.
Махортых С. В. (Київ). Особенности развития скифского стрелкового вооружения V—IV вв. до н. э (по материалам Перещепинского могильника близ Бельска).
Назаров А. В., Скорый С. А. (Київ). О некоторых скифских катакомбах в междуречье Роси и Тясмина.
Окатенко В. М. (Харків). Скіфська катакомба біля с. Липкуватівка на Сіверському Дінці.
Пеляшенко К. Ю. (Харьков). Сероглиняная гончарная керамика из раскопок Циркуновского городища.

Полидович Ю. Б. (*Київ*). Золотая пластинка с изображением «скифского дракона» из коллекции Б. И. и В. Н. Ханенко: археологический артефакт или подделка?

Сидорович В. З. (*Львів*). Керамічний імпорт на могильнику римського часу Карів-І у Західному Побужжі.

Щербань А. Л. (*Харків*). Призначення тривухого посуду черняхівської культури: погляд керамолога.

Секція: СЛОВ'ЯНСЬКИЙ СВІТ І ЙОГО СУСІДИ У VII—XVII СТ.

Керівники секції: **В. С. Аксьонов**
В. В. Колода
Секретар секції: **А. О. Харламова**

Аксенов В. С. (*Харьков*). Металлические амулеты в виде когтя животного из катакомбных захоронений Верхне-Салтовского могильника.

Володарець-Урбанович Я. В. (*Київ*). Про інтерпретацію так званих «бобовидних» пластин із Мартинівського та Малоржавецького скарбів.

Довгань П. М., Стеблій Н. Я. (*Львів*). Проблеми стратифікації пам'яток Буського археологічного комплексу.

Колода В. В. (*Харьков*). Хозяйственные сооружения на цитадели Волчанского городища.

Пуголовк Ю. О. (*Полтава*). Речі західнослов'янського походження на південному сході Русі.

Свистун Г. Е. (*Харьков*). Местоположение Котковского городища: сравнительный анализ письменных и археологических источников.

Харламова А. О. (*Харків*). Середньовічні кам'яні статуї «пізнього» вигляду: датування та типологія (за матеріалами Середнього Подінців'я).

Юрченко А. В. (*Чугуїв*). Історія вивчення пам'яток салтівської культури в Чугуєві та його околицях.

Секція: ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ І ОСВІТИ

Керівники секції: **В. В. Скирда**
М. О. Тарасенко
Секретар секції: **В. М. Безверха**

Безверха В. М. (*Кропивницький*). Внесок родини Златарських у розвиток науки та освіти в Болгарії.

Калугін О. В. (*Харків*). Початок викладання елементів археології та історії первісного суспільства у навчальних курсах Харківського університету (1805–1864 рр.).

Лиман С. И. (*Харьков*). Актовая речь М. К. Рубуша «Взгляд на военные науки у древних и новейших народов» (1822) как источник для изучения периода зарождения харьковской медиевистики.

Принь О. В. (*Київ*). Первісна археологія та дослідження Більського городища у приватному листуванні археологів В. О. Городцова та В. Ю. Данилевича.

Скирда В. В. (*Харків*). Маловідомі харківські археологи: Є. В. Пузаков.

Тарасенко М. О., Вертієнко Г. В. (*Київ*). Професор Олексій Миколайович Деревецький: невідома сторінка наукової біографії (1894–1895 гг.).

Федусь Д. М. (*Чернігів*). Наукова спадщина П. М. Добровольського.

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

13:30

1. Звіт керівників секцій.
2. Підведення підсумків конференції.

ЭПОХА КАМЕНЮ Й ПАЛЕОМЕТАЛУ

Ю. М. Бровендер (Северодонецк)

О ХОЗЯЙСТВЕННОЙ ОРГАНИЗАЦИИ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫХ ПОСЕЛЕНИЙ ДОНЕЦКОГО ГОРНО-МЕТАЛЛУРГИЧЕСКОГО ЦЕНТРА ЭПОХИ БРОНЗЫ

Организация хозяйственной деятельности на специализированных поселениях Донецкого горно-металлургического центра (ДГМЦ) является одной из слабо отраженных в научной литературе исследовательских тем. Отдельные аспекты этой проблемы ранее затрагивались в исследованиях С. С. Березанской, С. И. Татарина и других исследователей. Однако ограниченные на то время масштабы исследованной раскопками площади памятников ДГМЦ, обусловили, в значительной степени, гипотетический характер выводов исследователей.

Представление о хозяйственной деятельности на специализированных поселениях ДГМЦ в последние два десятилетия формировалось на базе масштабного исследованного комплекса памятников Картамышского археологического микрорайона (КАМ). Как свидетельствуют материалы поселения Червонэ озеро-3, как, впрочем, и других памятников КАМ, очевидна ориентация всей жизнедеятельности его обитателей исключительно на металлопроизводство, преимущественно на добычу и обогащение медной руды. Аналогичные выводы сделаны российскими исследователями по материалам Каргалинского ГМЦ (Южный Урал), а также горно-металлургического комплекса у с. Михайло-Овсянка (Самарская обл., РФ).

Как и в Каргалах, на поселении Червонэ озеро-3 КАМ отсутствуют достоверные свидетельства, указывающие на занятие его обитателей земледелием. Результаты археоботанических исследований, проведенные лабораторией ИА РАН под руководством Е. Н. Черных на памятниках КАМ не показали семян культурных растений. Все пробы были пустыми. Аналогичные результаты были получены Г. А. Пашкевич.

Очевидно, и животноводство на поселении Червонэ озеро-3, как, впрочем, и на других памятниках ДГМЦ не являлось занятием его обитателей. На первый взгляд ситуация покажется парадоксальной. Количество костных кухонных остатков на поселении Червонэ озеро-3, где его жители не занимались животноводством, более чем в 3 раза превышают аналогичные свидетельства поселений, обитатели которых занимались этим видом хозяйства. Однако это заключение перестает быть противоречивым, если

учитывать специализированный, ориентированный на крупномасштабное производство по добычи медных руд, характер поселения Червонэ озеро-3.

Обогащенная руда являлась тем товаром, который обменивался горняками-металлургами ДГМЦ, возможно, через профессиональных торговцев с соседними и отдаленными племенами на про дукты животноводства и земледелия, а также на различные предметы быта.

Подобно исследователям поселения Горный Каргалинского ГМЦ, нам сложно себе представить, исходя из реконструированных на Картамыше масштабных горных работ, совмещение обитателями КАМ занятий изнурительным горным делом и интенсивным животноводством мясного направления, дающего древним горнякам-металлургам необходимую белковую высококалорийную пищу. Кроме того, небольшое количество обитателей ДГМЦ, что подтверждается рядом обстоятельств, является еще одной причиной, ограничивающей возможность горнякам-металлургам заниматься животноводством.

Наличие каменного домостроительства на поселениях КАМ (Червонэ озеро-1, 3), как и на других памятниках ДГМЦ эпохи поздней бронзы (Пилипчаино-1, Клиновое) дают основание предполагать круглогодичный цикл металлопроизводственной деятельности.

Имеющийся объем источниковой базы уже в настоящее время позволяет пересмотреть представление, согласно которого для разработки медных руд Бахмутской котловины организовывались сезонные экспедиции рудокопов — членов владеющих рудниками общин, со стационарных поселений, расположенных за пределами рудопроявлений. Во-первых, горное дело — особенно табуированное для непосвященных сфера деятельности. Во-вторых, ни одно поселение срубной культурной общности (СКО), в т.ч. и специализированное на металлургии и металлообработке, находящееся за пределами ГМЦ не дало достоверных орудий горнодобывающего цикла. Не известны они и на таком специализированном поселении СКО, ориентированном на крупномасштабное производство, как Усово озеро.

Горнорудная (прежде всего горнодобывающая) направленность памятников КАМ, как и других памятников ДГМЦ, характеризуется многочисленным

горно-добывающим инструментарием, не известным ни на Усовом озере, ни на других специализированных поселениях СКО.

Ю. В. Буйнов (Харьков)

К ВОПРОСУ О ЛОКАЛИЗАЦИИ ОЧАГА ФОРМИРОВАНИЯ ТРАДИЦИЙ БОНДАРИХИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Историографический анализ научных публикаций, посвященных археологии финала поздней бронзы юга Восточной Европы, свидетельствует о росте внимания исследователей к проблеме генезиса бондарихинской культуры. В процессе острой дискуссии по данному вопросу в настоящее время сложились две диаметрально противоположные концепции. Согласно первой из них, традиции бондарихинской культуры, представленные в виде памятников малобудковского типа, сформировались на многокомпонентной основе в культурно-лесной полосе Волго-Окского и Волго-Камского бассейна (Б. Н. Граков, С. И. Воловик, Я. П. Гершкович, Д. П. Куштан, А. В. Корохина и другие). Ее сторонники этот «северо-восточный компонент» идентифицируют с носителями поздняяковской культуры и синкретической поздняяково-раннетекстильной группы памятников позднего бронзового века.

Автор доклада отстаивает альтернативную точку зрения на решение этой проблемы. Имеющиеся материалы позволяют утверждать, что формирование традиций бондарихинской культуры происходило в Восточноукраинском Полесье (бассейн Десны и Сейма). В раннебондарихинских памятниках малобудковского типа мы видим результат слияния (миксации) племен сосницкой и марьяновской культур на позднем этапе их развития. В процессе миграции этого нового этнокультурного образования из полесского региона в Днепро-Донскую лесостепь произошла ассимиляция носителей марьяновской традиции племенами более развитой сосницкой культуры, что, в конечном итоге, привело к возникновению памятников классического бондарихинского типа.

Считаем, приводимые Я. П. Гершковичем и А. В. Корохиной аналогии, взятые из памятников Волго-Окского бассейна и Волго-Камья, некорректными. Напротив, материалы многих позднесосницких поселений в бассейне Десны (Почеп-Грудок, Колодезный Бугор, Новгород-Северский, Комаровка, Сосница-Боромка, Богдановка), Путивльском Посеймье (Октябрьское 2, Красное 4, Литвиновичи 3, Глушец, Марьяновка-Бунякино, Ивановка-Майоров Бугор 2,

Алексеевка, Волынцево-Попова Левада, Волынцево-Городок, Волынцево-Стан 1) и в верховьях Сулы (Беседовка, уроч. Гай) позволяют утверждать, что именно в этом регионе и в этой культуре были заложены основы малобудковского-бондарихинской керамической традиции. Здесь в большом количестве были обнаружены образцы посуды, орнаментированной тычками, «жемчужинами», оттисками мелкозубчатого штампа и, даже, пальцевыми защипами в виде «бантика». В синкретических керамических комплексах поселений Комаровка, Алексеевка и Майоров Бугор 2 находим неопровержимые доказательства, указывающие на взаимодействие позднесосницких (а не поздняяковских) племен с населением марьяновской культуры.

Данные картографии указывают на миграцию участников этого нового сосницко-марьяновского этнокультурного образования, представленного малобудковскими памятниками, в южном направлении от Сейма на Сулу, Псёл, Ворсклу и Северский Донец. Отдельные памятники известны на Правобережье Днепра и в Верховьях Дона. В результате тесных межэтнических коммуникаций с поздне- и постсрубным населением у них появился обычай нанесения гребенчатых расчесов на внешнюю поверхность сосудов. Для сосницкого компонента это был этноэволюционный процесс (сохраняются погребальный обряд, жилища с двумя помещениями, святилища с погребениями кремнированных животных, многие типы сосудов и их декор), а для марьяновского — этнотрансформационный. На самых поздних малобудковских памятниках (Любовка, Марки 2, Тимченки, Основа 3, Новодоновка 2, Диброва Б, Рыкань 2 и др.) основные марьяновские элементы орнамента керамики в виде «гусеничек» и «ключей проволоки» уже не встречаются.

Учитывая, что памятники сосницкого типа фиксируют восточный выступ тшинцево-комаровской культурно-исторической общности, необходимо кардинально пересмотреть вопрос об этнической атрибуции племен бондарихинской культуры. Как и прежде, автор отстаивает гипотезу об их принадлежности к прабалтскому этносу.

І. М. Буцький (Харків)

РЕЗУЛЬТАТИ МІКРОСКОПІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ КЕРАМІКИ З ПОСЕЛЕНЬ КОЧЕТОК-ВУВГ, КОЧЕТОК-ДЮНА-II ТА ТЕТЛІГА

Матеріали були отримані в ході досліджень 2015–2017 рр. в Чугуївському районі Харківської області археологічної експедиції під керівництвом А. В. Юрченка. З кожної пам'ятки було відібрано по 10–15 проб

з різних фрагментів кераміки. Результати дослідження наведені нижче.

Поселення Кочеток-ВУВГ. Матеріали доби бронзи, що були представлені фрагментами кераміки

з орнаментациєю, характерною для зрубної та бондарихинської культур мали практично ідентичний склад тіста. Керамічне тісто має дуже щільну структуру і такі домішки, як дрібно товчений шамот, незначна кількість піску, можливо — природна, зрідка — вуглини, одного разу — відбиток рослинного волокна. Більшість зразків мали дрібні пори, що вказують на додавання органіки. Вважаючи на незначні розміри пор — це міг бути мул, або рідина, на зразок віджимки з гною, що може пояснити і рослинну домішку. Зрубна кераміка, зазвичай, виготовлялася лише домішкою піску, тому це досить нетипово і можна говорити про те, що в даному випадку носії зрубних традицій виготовлення посуду з якоїсь причини перейняли частину бондарихинських традицій. Одиночні знахідки кераміки салтівської, бабинської, катакомбної культур та неолітичної кераміки не дозволяють зробити репрезентативну вибірку і їх дослідження наразі не проводилось.

Поселення Кочеток-Дюна II. Був проведений лише збір підйомного матеріалу, наразі представлений матеріалами доби бронзи та раннього середньовіччя. Кераміка доби бронзи за складом розділяється на дві групи. Група I — тісто складається з глини та піску, частина фрагментів має виражену шарувату структуру. Кілька фрагментів цієї групи має орнаментацию, за якою можна віднести її до зрубної культури. Група II — домішки представлені практично одним дрібним шамотом та органікою, на що вказують пори, та з незначною домішкою піску. Варто відмітити, що шамот даної групи кераміки цього поселення порівняно з попереднім дещо грубіший. У другій групі відсутності виразні фрагменти, тому поки можна лише припустити її бондарихинську атрибуцію. Середньовічна кераміка вирізняється значною товщиною та грубим шамотом в тісті, зустрічаються поодинокі вкраплення рослинних волокон, вуглин та перепаленої кістки.

А. П. Дубяга (Донецьк-Вінниця)

ОСНОВНІ ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ ЗА ДОБИ СЕРЕДНЬОЇ БРОНЗИ В МІЖРІЧЧІ ДНІПРА Й ДОНУ

Збройні конфлікти постійно супроводжували людство. Для прикладу, дослідниками встановлено, що за період історії протягом 3357 р., мир царював лише 227 років, тоді як решта 3130 років припадають на війни. Тобто на один рік миру — 13 років війни. Слід зазначити, що у праісторичному минулому збройні конфлікти перебували на початковій стадії розвитку, у своєму перворідному стані. З огляду на це доцільно більш детально проаналізувати причини військових конфліктів на прикладі скотарів середньобронзового віку Дніпро-Донського регіону.

Про певний розвиток військової справи і збройних конфліктів серед представників катакомбних культур свідчать серії відповідних поховань. В. І. Клочко, проаналізувавши поховання з ознаками насильницької смерті, дійшов висновку, що представники катакомбної культури зазначеного ареалу мали збройні

Поселення Тетліга — кераміка представлена матеріалами салтівської культури та малобудківським типом бондарихинської культури. Остання в цілому виготовлялася з тіста за такою ж рецептурою як і на поселенні Кочеток-ВУВГ, домішки представлені органікою, незначною, можливо природною, домішкою піску, часто — шамотом. Кераміка салтівської культури виготовлена дуже грубо з численною домішкою грубого шамоту, часто трапляються відбитки рослинних волокон та пустоти. Гончарний імпорт має дуже щільну структуру з вкрапленнями сіро-білої речовини, можливо — вапна. Також в шарі доби бронзи знайдено один фрагмент посудини зі слідами плетеної форми на внутрішній стороні. Його склад вибивається з вибірки: товчені мушлі морських молюсків роду *Cerastoderma* (Серцевидки) і роду *Chamelea* (Венерка) та пісок з дуже дрібною галькою. Наявні пустоти можливо пояснюються великою кількістю неоднорідних значних домішок неорганічного матеріалу і мушель. У випадку з цим фрагментом ми маємо справу з давнім імпортом, проте, представники цих родів є в Чорному, Азовському та, навіть, Каспійському морях, а фрагментованість мушель не дозволяє точно встановити їх вид, тому географічне походження посудини встановити наразі проблематично.

Отже, метод може бути корисним для уточнення технології виробництва давньої кераміки, з'ясування походження давнього посуду, а відтак, — простеження економічних зв'язків населення, в середовищі якого побутував той чи інший посуд, та інше. Навіть обмежене дослідження даним методом матеріалів трьох пам'яток дає нам певні відомості про економічні та культурні зв'язки жителів означених поселень, а відтак — населення фіналу епохи бронзи в басейні Сіверського Донця.

сутички з представниками ямної, кемі-обінської та катакомбної культур. Також дослідник зазначає, що за наявним археологічним матеріалом неможливо зробити висновок стосовно того, з представниками якого локального варіанту катакомбної культури мали місце збройні конфлікти. В. І. Клочко припускає, що вони могли бути й внутрішніми. Ці тези здебільшого залишаються декларативними і потребують перевірки й фактологічної конкретизації. Викликають сумнів вони і з позицій відносної хронології, адже зводять в одну часову площину асинхронні культури ранньої та середньої бронзи.

В. О. Шнірельман для розуміння причин і сутності військових сутичок у праісторичному минулому пропонує декілька підходів, а саме: психологічні, етологічні, культурологічні, неоеволюціоністські, функціоналістські. Не відкидаючи значення кожного з підходів

у виникненні збройних конфліктів, пропонується зосередити увагу на неоеволюціонізмі та функціоналізмі, бо саме вони зосереджують увагу на «практичному» боці причин військових сутичок.

Для виокремлення основних причин виникнення збройних конфліктів доцільно звернути увагу на господарську діяльність представників катакомбної культури та на демографічні процеси, що мали місце в цей період. На думку В. О. Шнірельмана, існує певна кореляція між типом господарства і рівнем войовничості. С. В. Иванова наголошує, що для катакомбної культури був притаманним комплексний тип господарства скотарсько-землеробський, зі значним переважанням скотарства. А скотарство є підґрунтям для виникнення «колективної форми грабунку», адже тварини є цінністю, яку доволі легко привласнити, на відміну від продуктів землеробства. Причиною війни у скотарів нерідко виступала конкуренція за пасовиська та ресурси питної води. Рідкісність тривалих поселень у катакомбників наводить на думку про рухомий тип їхнього скотарства. Вірогідно це було

зумовлено природно-географічним чинником, адже степова зона не має багато річок і доволі часто висихає влітку. Це вимагало постійно змінювати місця випасу худоби, що могло призводити до суперечок за ресурси з сусідами. Цей аспект можна вважати першою основною причиною виникнення збройних конфліктів, який цілком відповідає причинно-цільову чиннику конфліктів, обґрунтованому еволюціоністами.

У якості другої основної причини слід розглядати демографічну. На думку С. Ж. Пустовалова, за часів середньої бронзи відбувався інтенсивний процес приросту населення (понад 2 рази). В умовах екстенсивного господарства це могло призводити до перенаселення. Як наслідок — постійні міграції та розселення на нових територіях, які навряд чи пустували. Як правило, такі процеси не проходять мирним шляхом, а супроводжуються конфліктами.

Таким чином, розв'язання питання питань щодо причин збройних конфліктів у бронзовому віці вимагає комплексного підходу, що автор і намагався продемонструвати у своїй розвідці.

С. И. Иванова (Одесса)

КУРГАНИ И ПОДКУРГАННЫЕ СВАЯТИЛИЩА: ВОПРОСЫ ВЗАИМОСВЯЗИ

Происхождение курганного обряда и распространение его на территории Европы давно привлекает внимание исследователей. Считается, что самые ранние курганы появились в Парижском бассейне, в среде культуры Серни. Это были «длинные курганы» (мегакилоны). В Северной и Центральной Европе около 4100 л. до н. э. появились «длинные курганы» (погребальные комплексы лендельской культуры, культуры воронковидных кубков), затем галерейные гробницы и, наконец, курганы классического типа в Баальбергской культуре (3800–3400 л. до н. э.).

Известна серия подкурганых захоронений степной зоны Восточной Европы, которая выделяется достаточно ранними датировками (45–40 вв. до н. э.). Это позволило в своё время предположить зарождение курганного обряда на востоке и его распространение, одновременное с миграциями степных кочевников, в западном направлении. Но, как оказалось, чаще всего ранние даты связаны с наличием в кургане определенных монументальных конструкций (кромехов, рвов, крепид, иногда — т. н. «столбовых святилищ»). Исследования таких комплексов с точки зрения археoaстрономии указывают на то, что многие из них являются своеобразными астрономическими обсерваториями и имеют конструктивные детали, связанные с движением небесных светил. В тех случаях, когда были выполнены радиоуглеродные определения отдельных элементов таких святилищ (деревянных столбов, первичных погребений, культовых ям), они оказывались синхронными центральноевропейским сооружениям с астрономическими мар-

керами. Эти сооружения хронологически предшествовали курганам и не были с ними связаны (causewayed enclosures, рондели, «круглоплановые святилища»).

Захоронения, считающиеся в таких курганах основными, укладываются в две хронологические группы. Более древние чаще всего разрушены, выкид из них не прослежен, что может указывать на их грунтовый характер (захоронение, не сопровождавшееся курганной насыпью). Позднейшие характеризуются сохранностью, и определенно строительство кургана связано с ними. В такой неоднозначной ситуации сложился подход, по которому курганные насыпи датируются более ранними, грунтовыми («докурганными») комплексами.

Мы полагаем, что найденные под некоторыми курганами сложные сооружения, считающиеся святилищами, не могли быть построены и скорректированы за тот короткий срок, во время которого совершался обряд захоронения. Скорее всего, и захоронение того умершего, над которым был насыпан курган, не могло реализовать задачи и потенциальные возможности этих святилищ, т. к., оказавшись накрытым земляной насыпью, святилище переставало выполнять свои функции.

В контексте этого следует признать первичность святилищ и функционирование их в определенный, достаточно длительный срок **до возведения кургана**: ранние мегалитические конструкции не имеют прямого отношения к перекрывающим их (или «встроенным» в них) курганным насыпям. Зачастую это явления разнокультурные и разновременные. Часть погребений,

совершенных на территории святилища (а также культовые или жертвенные ямы) синхронны существованию святилища (ранний энеолит). Они являются грунтовыми и намного предшествуют сооружению курганный насыпи в среднем–позднем энеолите, в раннем бронзовом веке. Их датировка не имеет отношения к датировке того погребения, с которым в реальности связано строительство кургана. Это подтверждается и случаями нахождения под насыпью нескольких разновременных «основных» погребений. В таких ситуациях одни комплексы связаны собственно со святи-

лицем, другие — с сооружением на месте святилища кургана.

Курганные насыпи над святилищами стали появляться после того, как — не ранее 38/37 вв. до н. э. — там были совершены новые захоронения, более поздних эпох. Именно над ними насыпались курганы, ошибочно связываемые с грунтовыми захоронениями или грунтовыми святилищами. Разделение этих комплексов (грунтовое святилище и курган) позволило сделать выводы о существовании докурганных грунтовых святилищ в 45–40 вв. до н. э.

А. Е. Кислый, А. Ю. Гумен (Симферополь)

О ЛЕПНОЙ КЕРАМИКЕ ПОСЕЛЕНИЯ РАННЕЙ БРОНЗЫ ГЛЕЙКИ II В ВОСТОЧНОМ КРЫМУ

В урочище у м. Фонарь (крайней восточной точки Керченского п-ва) располагались два памятника — поселение Глейки I и Глейки II. Поселение Глейки I каменской культуры Восточного Крыма (ныне уничтоженное) открыто В. В. Веселовым в 50-х гг. прошлого века на площадке морской террасы под защитой высоких холмов, закрывающих поселение с запада и севера. Поселение Глейки II впервые обследовано и описано А. Е. Кислым как отдельный памятник еще в 90-е годы. Оно размещено западнее и юго-западнее поселения Глейки I на более открытой местности, преимущественно на невысоком холме и на склонах этого холма. Критическое состояние сохранности поселения Глейки II требует продолжения охранных работ. Памятник находится в зоне оползней и плавунув наиболее опасной части Керченского пролива. Поселение является единственным памятником такого типа в Крыму.

Как условия расположения поселения, его материальная культура в целом, так и керамический комплекс Глеек II отличаются от таких же характеристик известных памятников каменского типа энеолита-бронзы Крыма. Безусловно, аналогии керамическому комплексу можно найти, однако он весьма своеобразный. Примеси в тесте могут быть аналогичны каменской керамике, однако чаще всего она более тонкостенная, хрупкая с большей примесью морского песка (ракушки). Наличие значительной доли примесей раковины, как правило, связано с необходимостью формирования крупных сосудов, когда глиняная масса должна быть хорошо подготовлена, отощена, и иметь хорошее внутреннее армирование. Одновременно, среди глейковской керамики есть и плотная, отмученная, более однородная с небольшой примесью ракушки или вовсе без заметных примесей. Известная часть такой керамики несколько напоминает кеми-обинскую. Майкопская посуда, отличается от первой и второй более однородным обжигом и тщательной обработкой поверхности.

Глейковская керамика лепная, обжиг неравномерный. Внешне сосуд может быть черного цвета

с серыми или красными пятнами, внутренняя поверхность — черная, красно-желтая. Все же большая часть сосудов качественной выделки, значительно лучшей обработки, чем посуда степных культур энеолита-бронзы. Внешняя и внутренняя поверхности всех форм посуды преимущественно тщательно обработаны — до блеска залощены, подложены или заглажены, выровнены, имеют черный, красный с подпалинами, иногда серый цвет. Цвет обжига поверхности, как правило, не однороден. Посуда без видимых примесей, равномерного обжига — краснокирпичного, желтого цвета, является, очевидно, привозной.

Орнамент крайне редко встречается — это нечеткие каннелюры (иногда подобные широкой полосе заглаживания) при переходе от шейки к тулову горшка. В этом же месте иногда располагается малозаметный оттянутый валик. Еще более редкие и невыразительные фрагменты имеют прочерченные линии или отпечатки перевитой тесьмы. Формы посуды разнообразны. Особенностью в сравнении с степными культурами является керамика с шаровидным туловом, плоским или закругленным дном, кубкообразные формы. Очень редко встречаются сосуды с высоким цилиндрическим горлом, с вертикальными широкими ручками или ручками-выступами на тулове, горшки с закраиной у дна. Богат набор и столовой керамики — пиалы, чаши, миски, плошки, блюда и «блюдца», кубки, стаканообразные, баночные формы и «солонки». Разнообразны блюда диаметром до 25–30 см. Часть из них, вероятно, сковороды-жаровни. Разнообразие керамики в формах и выделке связаны не только с разными культурными традициями, но и с разными отраслями хозяйствования, например, с рыболовством, обильным употреблением морепродуктов в пищу.

В целом, крымская глейковская керамика маркирует пути распространения лощенной посуды шарообразных форм. Наиболее близкие аналоги находим на Кавказе, Ближнем Востоке, а также в Западной Европе.

ИЗ ИСТОРИИ ИССЛЕДОВАНИЯ ПАМЯТНИКОВ ЭПОХИ БРОНЗЫ В КРЫМУ

Нынешняя конференция посвящена 60-летию исследований Бельского городища Харьковским университетом. Вспомним, как Б. А. Шрамко во время экспедиций постоянно обращал внимание на все памятники округа. Так, к примеру, в 70-е гг. он мне показывал поселения катакомбной культуры. Относительно Крыма даже самый беглый обзор предложенной темы показывает, что системное исследование памятников эпохи бронзы мало интересовало крымских археологов. Кроме А. А. Щепинского, пытливого, оригинального исследователя, все крымские «бронзовики» были приезжими. Местных традиционно интересовали раскопанные темы, и более всего античность. Отдельные разведки проводились в 30–40-х гг., даже предполагалось наличие в Крыму особой прибрежной культуры эпохи бронзы (П. М. Заболоцкий, О. Н. Бадер, А. Я. Брюсов), но интерес к памятникам быстро прошел. Иногда кажется, если бы в Крыму не было ярких памятников раннего железного века и средневековья, археологии здесь вовсе бы не было. В научной литературе эта проблема озвучена не только мной.

Краевед, инженер-путеец В. В. Веселов пошел вразрез с традициями, его разведками конца 40–60-х гг. открыта целая серия поселений эпохи бронзы на Керченском п-ве, часть из них относятся к каменной культуре Восточного Крыма (ККВК). К концу жизни он поссорился с Керченским музеем, критиковал его сотрудников, и свои архивы (ныне частично опубликованные А. А. Масленниковым) отдал в городскую библиотеку. Исследования античных памятников Боспора часто давали более ранние находки. Так появились публикации о Киммерике, Сазоновке, Слюсареве. И. Т. Кругликова правильно для своего времени определила основные черты памятников. И все же главная задача таких публикаций была не в исследовании эпохи бронзы, а в поиске киммерийцев на Боспоре.

Систематические раскопки (поселение Каменка, с 1956–1965 гг. с перерывами) позволила себе ленин-

градка В. Д. Рыбалова, вначале работавшая по приглашению В. Ф. Гайдукевича с целью поиска киммерийцев). Средств на раскопки было очень мало. В письме ко мне она писала, что раскопки Каменки — крайне нелёгкое дело, она часто в поле оставалась практически одна. Еще два исследователя, работая на новостройках по трассе Северокрымского канала, не только уделяли много времени разведкам, но и целенаправленно исследовали поселения, как правило на «экономленные» средства. А. М. Лесков — поселение Кировское, и В. А. Колотухин — поселения поздней бронзы-раннего железного века. Далее, с конца 70-х годов многочисленными поселениями ККВК исследует А. Е. Кислый. Стало ясно, что ККВК — местная культура, имеющая не только традиционные черты степной.

Новостроечные раскопки курганов Северокрымской экспедицией, позволили накопить значительные материалы, но не поселенческие. Они использованы в исследованиях А. А. Щепинского, В. А. Колотухина, Г. Н. Тощева, С. Г. Колтухова, А. Е. Кислого, Т. А. Копьевой. С 90-х гг. А. Е. Кислым исследуется поселение Глейки II, датируемое раннебронзовым веком. Аналогов ему в Крыму нет. Керамика относится к кругу находок поздней майкопской культуры, к культурам с чернолощеной керамикой шаровидного вида. Среди редких находок — фрагмент небольшой аккуратной пиалы, выполненной из человеческого черепа; аналогичные есть и керамические. А также фрагменты глиняных моделей лодок, корабля с тараном в виде кошачьего хищника. Возможная аналогия — Древний Египет. Поселение разрушено заброшенной стройкой пансионата, его культурные слои активно уничтожаются оползнями, от которых гибнут современные прибрежные поселки. Каждый год исследования проводятся на крайне небольшие спонсорские деньги, либо средства, заработанные мною лично. В музеях же находки почему-то не представлены.

О. О. Кротова (Київ), І. А. Сніжко (Харків)

ДО ВІДКРИТТЯ АМВРОСІЇВСЬКОГО ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Нині широко відомий Амвросіївський верхньопалеолітичний комплекс, розташований на південному сході України поблизу м. Амвросіївка у басейні р. Кринки, має складну структуру — він включає стоянку і кістковище бізонів. Не менш складною була й історія його відкриття, що відбувалася у першій половині ХХ ст. у два етапи.

Спочатку геологи у 1910-ті рр. відкрили його у верхів'ї балки Казенної як палеонтологічне місцезнаходження, а завдяки археологічній розвідці, проведеної у 1935 р. він став відомий як археологічна, доби верхнього палеоліту, пам'ятка. Досі в археологічних виданнях несправедливо мало, частіше всього у примітках, згадували про роль у відкритті геологів, а останнім часом, навпаки, з'явилася тенденція до перекошу в інший бік — деякі молоді дослідники роблять спробу приписати

геологам роль першовідкривачів пам'ятки у збиток археологам. Наразі, вважаємо необхідним розставити акценти і точніше висвітлити роль перших та других.

Під час робіт геологічної партії під керівництвом Б. Ф. Мефферта, яка у 1911–1915 рр. проводила зйомку згідно із загальним планом вивчення Донецького басейну, колектор І. І. Мельников зафіксував у відслоненні та свердловинах на схилі отвіршу Казенної балки за 2 км від місця її впадіння у р. Кринку шар кісток бізонів (*Bos primigenius* Воґ, згідно визначення А. Н. Рябініна) потужністю 0,25–1,0 м, який залягав під сучасним ґрунтом у делювіальному суглинку на контакт з підстиляючим його мергелем. Б. Ф. Мефферт, публікуючи у 1923 р. результати геологічної зйомки, повідомив і про скупчення кісток, інтерпретувавши його як палеонтологічне місцезнаходження природного походження.

Під час обстеження місцезнаходження у серпні 1935 р. В. М. Євсеев, молодий науковий співробітник Сталінського ОМК, який мав попередній досвід археологічних досліджень у складі експедицій відомого українського археолога М. Є. Макаренка, знайшов крем'яні вироби доби верхнього палеоліту як у самому скупченні кісток бізонів, так і неподалік від нього на поверхні мису, встановивши існування тут археологічної пам'ятки, що складалася із двох об'єктів.

Того ж року була організована експедиція музею, очолювана В. М. Євсеевим, яка розпочала тут дослідження. У західній частині кістковища, в місці розмивання кісткового шару сучасною балкою та грабіжницькими ямами, було закладено розкоп, у якому на площі 41 кв. м було відкрито, досліджено та розібрано ділянку культурного шару. Більшість кісток було розколото, зустрічалися окремі групи в анатомічному порядку. Поміж кісток знайдені крем'яні вироби та 4 фрагменти кістяних наконечників списів. Було проведено фотофіксацію (фотограф О. Є. Грейліх) та замальовки (художник В. А. Головатий) скупчень кісток, їх анатомічних груп, стратиграфічного розрізу та робочих моментів.

Визначення палеонтологічного матеріалу та відбір його для створення колекції здійснив палеонтолог Г. Г. Аффендік, який визначив належність тварин одному виду – бізону (*Bison priscus*). Була встановлена складна топографія кістковища, яке займає давній видолинок на схилі балки, промитий у складці мергелю, що тягнеться з північного сходу на південний захід.

На мису, на південь та південний схід від кістковища, де на поверхні траплялася велика кількість обробленого кременю, заклали дві розвідувальні траншеї загальною площею 23 кв. м. З них походять крем'яні вироби (відбійники, нуклеуси, призматичні платівки, відщепи, знаряддя, різноманітні уламки), які разом із підйомним матеріалом нараховували більше 10 тис. екземплярів. Знайдено також дрібні фрагменти кісток та зубів бізона. Найбільша кількість культурних решток знаходилася у верхній частині лесоподібного суглинку під шаром сучасного гумусу, чітко культурний шар не простежувався.

Амвросіївський комплекс після цих досліджень став однією з найбільш відомих верхньопалеолітичних пам'яток Східної Європи, що досі привертає увагу як вітчизняних так і зарубіжних фахівців.

А. Г. Плешивенко, О. А. Варьян (Запорож'є)

ДЕТСКАЯ КОЛЫБЕЛЬКА ИЗ КАТАКОМБНОГО ПОГРЕБЕНИЯ

Мир ребенка и связанные с ним проблемы актуальны во все времена. Этой теме посвящено немало научных работ по психологии, медицине, воспитанию, этнографии.

Заметный интерес к детской проблематике наметился и в археологических исследованиях. Обобщение археологических данных по детским погребениям позволило отметить насыщенность их сопутствующим инвентарем и выделить из него те предметы, которые непосредственно и в соответствии с традиционными верованиями обеспечивают ребенку комфортное существование в загробном мире. К таким предметам относятся «флейта Пана», амулеты-фетиши, украшение, глиняные рожки или соски для искусственного вскармливания младенцев, игрушки в виде альчинок, галька необыкновенной формы, а также миниатюрные глиняные колыбельки-повозочки. Судя по этнографическим данным, модели колыбелек использовались в различных обрядовых действиях, где воспринимались как микрожилище, «дом в доме». В погребальном ритуале им отводилась роль повозочки, перевозившей умершего в иной мир для последующего возрождения. В реальном мире эти предметы служили детскими игрушками.

Находки керамических моделей относятся к числу редких (около 30), большинство из которых происходят с Нижнего Подонья, Степного Прикубанья. Публикуемая колыбелька обнаружена в катакомбном погребении 7 кургана 16, исследованном в 1990 г. экспедицией Запорожского краеведческого музея у г. Васильевка Запорожской области.

Курган высотой 3,2 м сооружался в эпоху энеолита, затем досыпался в катакомбное время. Интересующее нас погребение находилось на восточном склоне насыпи. Погребальная камера подпрямоугольной формы

(1,65 × 2,25 м) ориентирована по линии ВСВ — ЗЮЗ. Погребение парное — женщины и ребенка. Женский скелет лежал в слабоскорченном положении на левом боку. Левая рука вытянута, правая «обнимала» ребенка, лежащего в аналогичной позе на правом боку «лицом» к женщине. По всему дну камеры прослеживался коричневатый тлен подстилки со следами горения. Под скелетами наблюдалась меловая посыпка, под черепом и стопами женщины — бордовая охра. В изголовье вверх дном стоял сосуд: сероглиняный яйцевидный с небольшим уплощенным дном, орнаментированный по всему тулову горизонтальными резными линиями, между которыми зубчатым штампом нанесен узор, имитирующий «елочку». На шее ребенка находилось ожерелье из костяной молоточковидной булавки, восьми волчьих клыков и двух морских ракушек. В стороне от детского черепа лежала керамическая игрушка — колыбелька (или повозочка) со спинкой — капюшоном, в котором имелось сквозное отверстие для подвешивания. Длина изделия — 7,3 см, ширина — 2,6 см, высота спинки — капюшона — 4,3 см.

Погребальный комплекс относится к раннему этапу развития катакомбной культуры Степного Приднепровья, что в абсолютных датах соответствует 2450–2250 гг. до н. э.

Находка модельки имеет важное значение для выяснения нижних хронологических границ появления таких изделий, т. к. в погребении она сопровождается сосудом раннекатакомбного типа и костяной молоточковидной булавкой, характерными для Нижнего Поднепровья. Кроме того она может служить индикатором для построения сравнительно-хронологических схем и разработки более детальной периодизации катакомбных памятников Поднепровья и Степного Приазовья.

ДОБА РАННЕГО ЗАЛІЗА

Л. И. Бабенко (Харьков)

ВИТЫЕ И ЛОЖНОВИТЫЕ ШЕЙНЫЕ УКРАШЕНИЯ БОСПОРСКИХ ТОРЕВТОВ

Среди продукции боспорских торевтов, исполнявших заказы скифской знати и аристократических семейств Боспора, витые и ложновитые шейные (нагрудные) украшения известны в единичных экземплярах. Но конструкция витых жгутов этой категории украшений отличается разнообразием и представлена тремя различными по устройству типами.

К первому типу относится частично утерянная гривна из первичного погребения Куль-Обы, жгут которой состоял из витого бронзового стержня, обложенного тонким золотым листом, повторяющим рельеф жгута. Близкую конструкцию имели парные браслеты с протомами сфинксов из Куль-Обы, две пары браслетов, украшенные фигурками баранов и львиц с гривой из Большой Близницы и два браслета с львиными головками на концах из Темир-Горы.

Жгуты украшений второго типа состояли из полой трубки, рельеф которой очень правдоподобно имитировал витые по спирали шести круглых стержней. Четверть такими жгутами разной толщины оконтурены три изобразительных фриза пекторали из Толстой Могилы. Аналогичный по устройству, но еще более массивный жгут имеет гривна с львиными головками на концах из Солохи.

Третий тип представлен украшениями со жгутом, состоящим из нескольких перевитых трубок. Оба жгута, обрамляющие изобразительный фриз пекторали из Большой Близницы, свиты из трех трубок. Из шести полых трубок свит жгут гривны со скифами-всадниками на концах из Куль-Обы. Особенностью жгута этой гривны является его эластичность и, как следствие, свойство менять свою форму под воздействием направленной силы. Это может быть связано с особенностями конструкции, а именно — отсутствием центрального стержня, извлеченного после окончательной скрутки жгута.

Крученые или витые гривны были традиционным скифским украшением и представлены находками артефактов, а также изображениями на антропоморфных каменных изваяниях, но в обоих случаях не отличаются репрезентативностью. Придание торевтами витой формы жгутам можно полагать стремлением следовать скифской традиции. Также витые

жгуты отличаются более высокой эстетикой и могли иметь символическое значение (закрученная нить — символ времени, жизни, жизненной дороги по Ю.Б. Полидовичу). В то же время золотых гривен с гладким жгутом гораздо больше. Вероятно, более масштабному изготовлению витых/псевдовитых жгутов препятствовала сложность технологического процесса, нюансы которого могли храниться мастерами в секрете. Показательно, что по ресурсозатратности витые и гладкие гривны вполне сопоставимы. Но при одинаковом расходе золота у витых гривен за счет пустотелости более внушительный вид.

Устройство гривны из первичного погребения Куль-Обы — по времени самой ранней — наиболее простое технологически. Вероятно конструкция жгута с бронзовым стержнем внутри оказалась неподходящей для гривен из-за чрезмерного веса изделия и по этой причине не получила распространения. Но подобная конструкция могла способствовать рождению идей, использованных при изготовлении ложновитых пустотелых жгутов. Техника витья жгутов из проволоки или трубочек использовалась боспорскими торевтами еще в V в. до н.э. (перстни из Нимфея и Пантикапея). Новацией жгута гривны из Куль-Обы является его подвижность.

Выбор конструкции жгута (полая ложновитая трубка или жгут из перевитых трубок) мог быть обусловлен особенностями украшения. Пектораль из Толстой Могилы была многосоставным изделием, и для обеспечения необходимой жесткости конструкции более всего подходили монолитные трубки. При изготовлении гривны из Куль-Обы такая задача не стояла, но под тяжестью фигурок на концах подвижный жгут мог создать иллюзию скачущих всадников, что придавало украшению дополнительное очарование. Выбор жгутов такой же конструкции для пекторали из Большой Близницы в силу их возможной подвижности не совсем удачен, с чем, возможно, связано использование избыточной и малоэстетической системы крепления. Использование жгутов различных конструкций может свидетельствовать об изготовлении двух пекторалей в разных мастерских.

Д. С. Гречко, О. О. Крютченко (Київ)

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ РОБОТИ

БІЛЬСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ІА НАНУ (2014–2017 рр.)

Більське городище без перебільшення є феноменальним, що об'єктивно обумовило велику увагу з боку дослідників. Різні експедиції вже понад 110 років проводять його дослідження. У 2014 р. у роботу включилась БАЕ ІА НАНУ. Одразу було вирішено проводити роботи, які дозволять вирішити конкретні проблеми та заповнити лакуни у наших знаннях про розвиток Більського городища.

У 2014 р. було проведено дослідження Куземинського укріплення (розріз захисних споруд, розкоп та чотири шурфи загальною площею 44 кв. м), які дозволяють стверджувати, що Куземинське укріплення цілком правомірно може так називатися та датуватися скіфським часом. Однак, пам'ятка не є городищем, та, тим більше, не відігравала ролі порту Більського городища. Вал цього об'єкту є додатковим укріпленням комплексу оборонних споруд.

У 2016–2017 рр. досліджувались захисні споруди в ур. Царина Могила, які дозволили поточнити час створення системи укріплень Більського городища. Матеріали зі споруди, яка була виявлена під валом, та нашарувань, що її перекрили, дозволяють говорити про те, що феноменальний комплекс було споруджено біля середини VI ст. до н. е.

У 2016 р. було досліджено два кургани в ур. Розрита Могила. Курган ранньоскіфського часу не виділяється на тлі раніше розкопаних поховань біля с. Лихачівка. Цікаво, що найдавніші кургани групуються навколо Розритої Могили, а насип середньо-

скіфського часу (№ 2) був споруджений на північній околиці могильника, що, імовірно, вказує на напрямок його просторового розвитку.

У 2017 р. проведено розкопки кургану в ур. Осняги, який виявився дослідженим у 1906 р. В. О. Городцовим. Це дозволило локалізувати цілу низку розкопаних у той час курганів та встановити деталі методики польових досліджень у період становлення археологічної науки. Результати розкопок 2017 р. повною мірою підтверджують опис поховальної споруди В. О. Городцовим, за винятком одного важливого моменту. З південного боку до могильної ями примикав дромос-сходина, який не був досліджений у 1906 р. Курган можна датувати ранньоскіфським часом.

Окремим напрямком робіт були спільні з сумськими колегами (Коротя О. В., Осадчий Є. М., Берест Ю. М.) розвідки на території північної периферії Більського городища. Було проведено шурфування городищ Сосонка-1 та Зарічне-2 та уточнено дані про вал Великого Більського городища в межах Сумської області. Шурфи було закладено на поселеннях Куземинські Ставки I–III та виявлено нове селище з зольниками (пункт IV). Оглянуто низку городищ (Сосонка-3, Бездрик, Токарі) та некрополів (Пологи, Грунь тощо).

Плідній роботі експедиції сприяла всебічна допомога у організації та проведенні досліджень з боку колективу Історико-культурного заповідника «Більськ» (Корост І. І., Овчаренко М. І., Штанько А. І., Шапорда О. М.).

С. П. Дорошкевич, А. С. Кушнір (Київ)

ПРИРОДНІ УМОВИ ЧАСУ ПРОЖИВАННЯ СКІФСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

ЗА ДАНИМИ ВИВЧЕННЯ ГОЛОЦЕНОВИХ ҐРУНТІВ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Дослідження похованих ґрунтів в межах археологічних пам'яток, має значну актуальність, оскільки дозволяє виявляти тренди кліматичних змін у голоцені на основі синтезу палеогеографічних та археологічних даних. На запрошення к. і. н. І. Б. Шрамко, керівника археологічної експедиції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, автори проводили палеогеографічні дослідження в межах Більського городища.

Метою палеогеографічних досліджень було відтворення фізико-географічних умов початку субатлантичного етапу голоцену на основі вивчення пам'яток давньої природи, якими є поховані голоценові ґрунти скіфського часу. Слід відмітити, що ґрунтознавчі та палеогеографічні дослідження даного археологічного об'єкту проводилися не вперше, а результати попередніх робіт знайшли відображення у працях О. А. Гавриленко (1996), групи ґрунтознавців під керівництвом Ф. Н. Лисецького (2005), а також Ж. М. Матвіїшиної і О. Г. Пархоменка (2006). Результати комплексних ландшафтознавчих та палеогеографічних досліджень

відображені у авторській публікації у співавторстві з Л. Ю. Сорокіною (2014).

Нами проведено палеогеографічні дослідження семи розрізів голоценових відкладів, у тому числі на території Східного (чотири розрізи), Західного (один розріз) та Великого (один розріз) городищ. Результати палеоґрунтознавчих досліджень голоценових ґрунтів надали змогу дійти наступних висновків. Сучасний ґрунтовий покрив досить різноманітний і яскраво відображає теперішні природні умови території дослідження. Це, насамперед, зональні ґрунти Лісостепової зони — чорноземи типові, чорноземи вилуговані та темно-сірі опідзолені, а також азональні дернові ґрунти в межах крутих балок і заплави р. Ворскла.

Поховані голоценові ґрунти скіфського часу переважно представлені чорноземами вилугованими. Цей факт вказує на те, що природні умови на даній території, у певні періоди скіфського часу, а саме VI та IV ст. до н. е., порівняно з теперішніми, були більш вологими, тобто кількість атмосферних опадів переважала над їх випаровуванням, утворювався періодичний промивний

режим з низхідними рухами ґрунтової вологи, що і спричинило вилугування чорноземного профілю. Щодо припущення про значне поширення лісів на території Більського городища у скіфський час, то воно не підтверджується палеопедологічними даними, оскільки не вдалося виявити діагностичних ознак впливу лісової рослинності на голоценові ґрунти скіфського часу. Зокрема, у вивчених розрізах практично не спостерігаються властиві для лісових ґрунтів ознаки: наявність присипки SiO_2 , ущільнення матеріалу в середній частині профілю, натічні новоутворення органо-мінерально-глинистих речовин в межах ілювіального горизонту тощо.

Отримані результати палеопедологічних досліджень надали можливість реконструювати окремі компоненти природи на початку субатлантичного хроноінтервалу голоцена. Співставлення похованих ґрунтів скіфського часу (темно-сірих опідзолених (VI ст. до н. е)) та чорноземів вилугуваних (VI та IV ст. до н. е), із сучас-

ними фоновими ґрунтами (переважно чорноземами типовими, а також чорноземами вилугуваними, темно-сірими опідзоленими) дозволило встановити, що природні умови у досліджені авторами проміжки часу були схожі з сучасними, проте формування скіфських чорноземів пов'язане з обставинами більш вологого, у порівнянні з сучасним, клімату. Загалом, територія дослідження перебувала в умовах лісостепового режиму, де степові ділянки чергувались з лісовими ландшафтами. У зв'язку із більшою кількістю опадів у даний хроноінтервал голоцену рівень води у р. Ворсклі мав бути підвищений. Рельєф та геологічна будова були ідентичні сучасним (за винятком місць змінених у наступні етапи розвитку людського суспільства (вали, кургани, траншеї, господарчі ями, місця селітроваріння, дороги тощо)).

Реконструйовані природні умови були сприятливими для землеробства, скотарства та інших напрямів господарювання населення скіфського часу.

В. И. Завьялов, Н. Н. Терехова (Москва)

ПРОИЗВОДСТВЕННЫЕ ТРАДИЦИИ В ЖЕЛЕЗОБРАБОТКЕ РЕМЕСЛЕННЫХ ЦЕНТРОВ ЛЕСОСТЕПНОЙ И СТЕПНОЙ СКИФИИ (БЕЛЬСКОЕ И КАМЕНСКОЕ ГОРОДИЩА)

В истории становления железной индустрии у народов Восточной Европы особое место занимает скифский период. Именно в скифскую эпоху орудия труда из чёрного металла прочно входят в обиход местного населения. Сложность и трудоёмкость металлургического производства требовали выделения особой профессиональной группы. И соответственно, усложнения социальной структуры общества. Отражением этого процесса стало возникновение ремесленных центров. Наиболее яркими из них в Лесостепной зоне является Бельское городище, в Степной зоне — Каменское городище.

Многолетние исследования этих памятников (Б. А. Шрамко, Б. Н. Граков, Н. А. Гаврилюк) дали обильные материалы, позволяющие решать многие проблемы, связанные с производственной деятельностью. Одним из основных ремёсел, как известно, является железообрабатывающее, при изучении которого существенную роль играет выявление технологических особенностей производства.

В этом плане объективные данные можно получить с помощью метода археологической металлографии. Этот метод позволяет не только реконструировать технологические процессы, но и переходить на уровень исторических обобщений.

Объектом исследования являются кузнечные артефакты. Наиболее представительная коллекция металлографически исследованных изделий из Бельского городища (более 200 предметов) рассмотрена в работах Ирины Борисовны Шрамко. Кузнечная продукция из Каменского городища (80 предметов) изучалась Б. А. Шрамко, Д. П. Недопако и Н. Н. Тереховой.

Полученные результаты позволяют провести сравнительный технологический анализ кузнечной продук-

ции двух центров. Это, в свою очередь, предоставляет возможность говорить об особенностях производственных традиций ремесленных центров Лесостепной и Степной Скифии.

Наиболее информативной с технологической точки зрения является такая группа как орудия труда, включающая ножи, серпы, топоры, долота, свёрла, резцы и т. п. Из коллекции Бельского городища исследовано 171 орудий труда, из Каменского городища — 58 изделий.

При сопоставлении мы учитываем использование таких приёмов обработки чёрного металла какковка изделия целиком из железа; из сырцової стали; из цементованной стали; цементация готового изделия; сварка и использование приёмов термообработки. При этом особое внимание следует обратить на высокотехнологичные для раннего железного века приёмы такие, как изготовление цементованной стали, цементация готовых изделий, технологическая сварка. Доля подобных приёмов на Бельском городище составляет 36 %, на Каменском — 53,5 %.

По данным И. Б. Шрамко, формирование производственного центра ворсклинской группы лесостепных племён (Бельское городище) происходило в тесной связи с населением Северного Кавказа и западных регионов лесостепи. Есть все основания полагать, что именно Северный Кавказ, где высокотехнологичные приёмы обработки чёрного металла известны не позднее VIII в. до н. э., был источником появления здесь подобных технологий.

Археометаллографические данные свидетельствуют о том, что кавказский производственный импульс наложился на локальные традиции железообработки. Это проявилось, в частности, в сочетании типично кавказских приёмов термообработки (мягкая закалка) с таким

приємом термообробки характерним для местной производственной культуры, как резкая закалка.

Наиболее ярко кавказские производственные традиции проявились на Каменском городище. Это демонстрирует высокая доля орудий труда из цементованной стали (36,3 %) использование термической обработки (около 40 %). Показательно, что при изготовлении орудий из Каменского городища использовались такие виды термической обработки, как мягкая закалка и нормализация.

С. А. Задніков, В. Є. Радзієвська (Харків)

АНТИЧНИЙ КЕРАМІЧНИЙ ІМПОРТ КОЛОМАЦЬКОГО ГОРОДИЩА

Коломацьке городище є одним із найбільш археологічно досліджених поселень скіфської доби Лісостепу Лівобережного Подніпров'я. Розкопана в 1976–1996 рр. площа складає 6367 кв. м. У комплексах, культурному шарі та на його розораній поверхні зібраний великий різноманітний речовий матеріал, більшість якого, після остеологічних залишків, складає кераміка. Зафіксовано 43 818 зразків глиняного посуду й тари, у тому числі 3265 (7,4 %) фрагментів античного імпорту. Незначна частина останнього в різні роки досліджувалась І. Б. Зеєст, Н. А. Онайко, І. Б. Брашинським, Н. О. Лейпунською. Результати цих визначень не були опубліковані, але враховані авторами в пропонованій роботі.

У повному обсязі на сучасному дослідницькому рівні ця колекція вводиться до наукового обігу вперше, що також важливо для подальшого з'ясування хронології, особливостей розвитку економічних відносин населення не тільки Коломацького городища, а й регіону в цілому.

Проаналізована антична кераміка представлена уламками різних частин амфор і столового посуду. На цьому етапі обробки матеріалу визначити осередки виготовлення й хронологію постачання вдалося для 460 фрагментів, переважно більшість із них складають залишки амфор (91 %). Головним чиномці амфори походять з еллінських виробничих центрів Східного Середземномор'я й Причорномор'я: Хіоса, Лесбоса, Клазомен, Фасоса, Іонії (Абдери ?, т. з. протофасоські), Менда, Сінопи, Гераклеї, Кніда. Незначну частину виробів із вибірки точно визначити неможливо. Найбільш ранній античний імпорт з'являється на городищі в останній третині VI ст. до н. е. Він представлений групою амфор виробництва Хіоса, Лесбоса, Клазомен і т. з. протофасоськими.

Найбільше знайдено пухлогорлих посудин хіоського виробництва (39,7 %) типу III, варіантів III-A, III-B, III-C (за С. Ю. Монаховим). Серед них домінують амфори розвинутого пухлогорлого варіанта III-B (50 % від усіх хіоських посудин). Їх поява датується 480–470 рр. до н. е. Пізньопухлогорлі амфори з перехватом у нижній частині горла (III-C) трапляються на поселенні епізодично та належать до третьої чверті V ст. до н. е.

Таким образом, археометаллографические данные свидетельствуют о том, что рассмотренные центры Скифии представляют две разные производственные модели. В одном случае (Бельское городище) основой было сочетание местных и инновационных производственных традиций, в другом — Каменское городище — железообрабатывающее производство формировалось в результате прихода носителей кавказских производственных традиций.

Лесбос експортує свою продукцію одночасно з Хіосом, але дещо в меншому обсязі (11,3 %), про що свідчать знахідки сіроглиняної та червоноглиняної тари останньої чверті VI — середини V ст. до н. е.

Також для цього періоду характерна тарна кераміка піфодного типу, варіантів 4–5 виробництва Клазомен. Верхню дату її постачання можливо обмежити початком V ст. до н. е.

Так звані «протофасоські» амфори надходили на Коломацьке поселення в останній третині VI ст. до н. е. — початку V ст. до н. е. більш інтенсивно (10,4 %), ніж клазоменські (5 %).

Для V ст. до н. е. типовими є також амфори фасоського виробництва (10,6 %), найстаріші з них належать до типу «джонсон»(I-A-I) кінця VI — початку V ст. до н. е., найпізніші — до піфодного типу знаменської та німфейської серій (I-A-3, I-A-4) середини-третьої чверті V ст. до н. е.

Рідкими знахідками на пам'ятнику є амфори піфодного типу виробництва Менди (1,2 %) 500–425 рр. до н. е.

У IV ст. до н. е. торговий обмін із грецькими центрами помітно зменшується. Артефакти цього часу складають лише 2,1 % від усіх знайдених амфор, вони були привезені із виробничих центрів Сінопи, Гераклеї, Кніда (?).

Привертає увагу майже повна відсутність на городищі клеймованої амфорної тари, за винятком знахідки горла гераклійської амфори з клеймом у вигляді плюща 40-х рр. IV ст. до н. е. (визначення М. Іващенко).

Привозна антична столова кераміка (9 %), у тому числі чорнолакова, морфологічно доволі різноманітна й типова для імпорту Аттики та Іонії кінця VI—V ст. до н. е., але трапляється й у IV ст. до н. е. Наймолодшим виробом із числа античного імпорту на городищі є ручка чорнолакового аска кінця IV — початку III ст. до н. е. (визначення Н. О. Лейпунської). Окрему доволі значну групу знахідок складає сіроглиняна столова кераміка ймовірно ольвійського виробництва (?), яка з'являється на Коломацькому укріпленні та інших поселеннях басейнів Ворскли та Сіверського Дінця з другої половини VI ст. до н. е.

ОБЩЕЕ В СКИФСКОМ ЗВЕРИНОМ СТИЛЕ ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ ЛЕСОСТЕПИ И КРЫМА

Исследователей давно привлекает проблема локальных особенностей в рамках скифской культуры в целом и звериного стиля, как одного из ее наиболее демонстративных и ярких элементов, в частности. Весьма важной для выявления территориальной специфики звериного стиля Скифии стала работа А. И. Шкурко «О локальных различиях в искусстве лесостепной Скифии», в которой автор определяет Днепроовское Лесостепное Правобережье и Левобережье как «два своеобразных в художественном отношении района с самостоятельными художественными центрами». Если для первого характерны связи со Степью и Прикубаньем, второй «отличается большей художественной замкнутостью и самобытностью...». При общности репертуара, происходящие с Левобережья редуцированные образы лося, кабана, хищника и птицы более лаконичны и условны.

Расширение источниковой базы заставляет существенно скорректировать этот устоявшийся взгляд на специфику звериного стиля Левобережной Лесостепи. Особого внимания, в этой связи, заслуживает сопоставление характеризуемых А. И. Шкурко как специфически левобережных образов с изображениями, происходящими из Крыма.

В Лесостепном Левобережье, а также на Дону зафиксированы семь однотипных изображений лаконичной безрогой головки лося. Три из них происходят из кургана № 10, погребения № 1 Перещепинского могильника близ Бельского городища. Они не известны в Правобережье. Но на данный момент уже пять аналогичных экземпляров зафиксированы на территории Крыма. Таким образом, с территории полуострова происходит половина всех оригинальных изображений этого образа.

Шесть бронзовых бляшек с однотипным условным изображением головы кабана из курганов Роменского уезда также позволили А. И. Шкурко отнести их к «местному» художественному центру, отделяя от круга нимфейско-семибратних изображений, выполненных, по его мнению, в более реалистичной манере, с элементами декоративности, под влиянием греческого искусства. Однако из Крыма происходят три близкие аналогии. К тому же, целый ряд крымских изо-

бражений являются «переходными», находясь между реализмом/декоративностью, с одной стороны, и условностью, с другой. В Днепроовском Правобережье этот образ представлен только в Степи единичными экземплярами, среди которых, правда, керамическая форма для изготовления изображений.

На изображениях из курганов № 499 у с. Басовка, 505 у с. Броварки, 1 у с. Аксютинцы представлена настолько условная голова хищника, что теряется его видовая определенность. Однако в Крыму известны 12 изображений, которые, отличаясь в деталях, в целом очень сходны с левобережно-лесостепными. Единичные экземпляры известны и в Правобережной Лесостепи.

Аналогии образу лаконичной «ушастой» головки хищной птицы из с. Басовка, Волковцы, Роменского уезда, Перещепино, Бельского городища представлены в Крыму — пять изображений, Правобережной Степи — шесть однотипных экземпляров из с. Ковалевка, Лесостепи — один экземпляр у с. Пастырское. Кроме того, из Ольвии и Березани происходят пять матриц для отливки бронзовых и тиснения золотых блях в виде лаконичной птичьей головы.

На основании приведенного анализа можно сделать следующие выводы.

1. Образы лаконичной головы хищной птицы и неопределенного хищника, ранее считавшиеся характерными для Левобережной Лесостепи, были распространены на *всей* территории Скифии и, принимая во внимание их вариативность, скорее всего, изготавливались в различных ее производственных центрах. Хотя, количественно, они преобладают на территории Левобережья и Крыма.

2. Ряд образов, распространенных в Лесостепном Левобережье — безрогая лосиная голова, лаконичная кабанья головка — не характерны для Лесостепного Правобережья. Этим фактом, а также предыдущим выводом, подтверждается тезис об определенном художественном своеобразии двух районов.

3. Однако, при этом, «левобережный район» никак нельзя считать «художественно замкнутым». На материалах звериного стиля V—IV вв. до н. э. хорошо видна его связь с Северопричерноморской Степью и, особенно, с Крымом.

ОСТАННІ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩА СКИФСЬКОГО ЧАСУ ШИРЯЄВО

В 1950 р. В. А. Іллінська здійснила розкопки городища раннього залізного віку поблизу с. Ширяєво Путивльського району Сумської області. Довгий час ці роботи залишалися єдиними планомірними та цілеспрямованими дослідженнями пам'яток скіфського часу на Середньому Сеймі.

В 2017 р. сумісними зусиллями Державного історико-краєзнавчого заповідника в м. Путивль та Інституту археології НАН України, розпочато, а точніше відновлено, розкопки на городищі. На сьогоднішній день досліджено 336 кв. м. Невеликий розкоп (24 кв. м.) закладено і на поселенні за валом. Для Путивльського

Посейм'я ця пам'ятка є найбільш вивченою. До того ж, її хронологічні межі — VI—IV ст. до н. е. — дозволяють як найкраще охарактеризувати матеріальну культуру та інші аспекти життя давнього населення цього регіону в означений час.

Свого часу В. А. Іллінська датувала городище VI—V ст. до н. е. та припускала життя на ньому в IV ст. до н. е. Датуючим матеріалом стало вістря стріли та певні стратиграфічні спостереження. Розкопки 2017 р. та аналіз колекції 1950 р. повністю підтвердили припущення відомого скіфолога.

Майже в центрі майданчика було закладено розкоп 4×10 м в межах якого вдалося зафіксувати три горизонти. Перший, потужністю 0,6–0,7 м, мало чим відрізнявся від нижчого шару. Його межі чітко позначалися за залишками двох розвалів глинобитних стін від однієї або двох наземних споруд. На рівні підлоги приміщення(-нь) знайдено фрагмент грибоподібного вінця амфори, що відноситься до часу не раніше третьої-другої чверті IV ст. до н. е.

Нижче залягав такий самий шар сірого попелястого супіску потужністю до 0,7 м. Серед знахідок лише уламки ліпного посуду, кілька глиняних грузил та пряслиць, кістки тварин. Третій горизонт мав завтовшки 0,2 м і знаходився безпосередньо над материком. В ньому, так само, як і в першому, виявлено залишки наземної споруди. В 2017 р. датуючих знахідок в ньому не виявлено. Проте, якщо співставити розкопки 1950 і 2017 рр. то знахідка вістря бронзової стріли VI ст. до н. е. відноситься саме до цього шару. Відповідно 2-й горизонт умовно відносимо до V ст. до н. е.

Набір посуду в верхньому горизонті дещо відрізняється від нижніх шарів. Тут переважають плавно відігнуті вінця, глибока шийка, прикрашені пальцевими вдавленнями по краю. Домінантним орнаментом

для горщиків з 2-го та 3-го горизонтів є проколи попід вінцем, які подекуди комбінують з декором у вигляді вдавлень або насічок по краю вінця.

Серед інших знахідок — трилопасне вістря стріли V ст. до н. е., залізна шпилька з петлеподібною голівкою (1-й горизонт), глиняні пряслиця, малочисельні вироби з кістки. На особливу увагу заслуговують так звані глиняні грузила, які майже тотожні юхнівським й не мають широкого розповсюдження на пам'ятках Лівобережного Лісостепу. Про зв'язки з населенням лісу свідчить і знахідка фрагменту вінця горщика юхнівської культури, з орнаментом у вигляді косих насічок (2-й горизонт). Такі речі повністю підтверджують висновок В. А. Іллінської, зроблений в статті 1953 р. «Своєю матеріальною культурою сейминська група становить ніби проміжну ланку між скіфською культурою в її північно-східному варіанті (Посулля, Сіверський Донець) та юхнівської культурою лісних городищ Десни».

В 2017 р. вперше розпочато дослідження поселення за валом городища, що є разом з ним єдиним комплексом. Його площа складає 9,6 га. Невеликий розкоп 6×4 м закладено майже в центрі. Розчищено дві господарські ями в одній з яких виявлено скелет собаки, в іншій — розвали горщиків. Інші знахідки представлені поодинокими кістками тварин. Довгий час поселення оралося, а його верхній шар систематично грабують за допомогою металодетекторів. Наявність заглиблених в материк об'єктів дозволяє сподіватися на знахідки речей, що допоможуть у вирішенні питань хронології.

Роботи на пам'ятці будуть продовжені й принесуть нові результати, проте навряд основні висновки відомого скіфолога В. А. Іллінської будуть кардинально переглянуті.

І. А. Козир, К. І. Панченко, О. В. Чорний (Кропивницький)

КАМ'ЯНА СТЕЛА З КУРГАНУ СКІФСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ С. ВАСИНЕ НА КІРОВОГРАДЩИНІ

Навесні 2017 р. під час глибокої оранки у насипу кургану біля с. Васиного Знам'янського району Кіровоградської області було виявлено верхню частину скіфської кам'яної антропоморфної стели з рельєфними зображеннями та свіжим зламом.

Влітку 2017 р. археологічна експедиція Центрально-українського державного педагогічного університету провела рятивні розкопки пам'ятки. Частково порушений курган № 33 входив до групи VIII та знаходився у верхів'ї р. Бешки, правої притоки Інгульця. Основне скіфське поховання було здійснене у дерев'яній гробниці зведеній на рівні давнього горизонту. Поховання було вщент пограбоване в давнину, вірогідно через пролом у верхньому перекритті гробниці. Відсутність кістяка та поховального інвентарю може свідчити про незначний проміжок часу між похованням та пограбуванням могили. Серед знахідок виявлених у гробниці була і нижня частина вже згаданої антропоморфної стели, яка, очевидно, провалилася в результаті природної руйнації дерев'яного перекриття.

Знахідки обох частин статуї дозволи повністю відновити її зображення та здійснити хронологічну атрибуцію. Скульптура виготовлена з місцевого сірого граніту методом тесання, гравірування та шліфовки. Стела висотою 2,65 м представляє собою масивне зображення воїна, що стоїть. Нижній край стели — шип був виділений уступом та незначно звужений донизу. Залишків бази чи будь-яких інших пристосувань для умонтування скульптури на місці знахідки не виявлено. Очевидно, вона була вкопана на вершині кургану, а після руйнування дерев'яного перекриття під своєю вагою опустилася всередину гробниці.

За морфологічним типом стела належить до антропоморфних плоских скульптур з достатньо реалістичним зображенням. Виділяються рельєфно змодельовані обличчя, плечі, руки, а також окремі деталі. На шії зображені дві гривни, одна з яких пряма, інша — вита. Права рука випрямлена та притиснута до тулуба, ліва — зігнута в ліктях тримає попереду грудей ритон. На грудях позначені елементи захисного обладунку (?).

У нижній частині тулуба зображений пояс, до якого спереду прикріплені у районі лівого стегна меч та точильний брусок, а в районі правого — нагайка. Також нижче пояса позначений фал. На лівому боці стели на поясі рельєфно виступає закріплений горит, прикрашений округлою умбоноподібною бляхою. На поверхні стели, особливо на її лицьовій частині, добре помітні пошкодження, заподіяні плугом.

Комплект речей на стелі характерний для зображень рубежу VI—V ст. до н. е. Окремі предмети викликають особливий інтерес. Довгий меч з брускоподібним навершям та «ніркоподібним» перехрестям, зображений в піхвах та прикріплений до поясу за допомогою видовженої лопаті. Такі мечі характерні для наборів озброєння другої половини VI ст. до н. е. Проте з'являються ж вони ще у другій половині VII ст. до н. е. Елемент кріплення піхов меча до поясу нагадує схожі елементи з комплексів келермеського часу.

Досить цікавим є і зображення округлої умбоноподібною бляхи на гориті. Прикрашення горитів

подібними бляхами зафіксоване у похованнях з кургану № 4 Філіповського могильника. На думку В. С. Ольховського, умбоноподібні бляхи усічено-конічної та округлої форми є характерною рисою горитів V—IV ст. до н. е. В свою чергу час появи цих блях дослідник визначав рубезем VI—V ст. до н. е. Найбільш близькою аналогією є зображення схожої бляхи на стелі з фондів Кіровоградського краєзнавчого музею (місце знахідки точно не відоме), яка датується другою половиною VI — початком V ст. до н. е. Варто зазначити, що наведена аналогія є досить близькою за іконографією в цілому. Важливим є і той факт, що обидві знахідки близькі в територіальному відношенні.

Сукупність зображень на стелі дозволяє віднести час її створення до другої половини VI — початку V ст. до н. е. Знахідка є важливим доповненням до колекції кам'яних статуй скіфського часу, що походять з регіону порубіжжя Лісостепу та Степу Дніпровського Правобережжя.

О. В. Ліфантій (Київ)

ХРОНОЛОГІЯ АПЛІКАЦІЙ ЦЕРЕМОНІАЛЬНОГО ОДЯГУ СТЕПОВИХ СКІФІВ

Коштовні аплікації одягу скіфів є надзвичайно масовим джерелом. Це відкриває можливості використання їх у якості хроноіндикатора. Для цього було проаналізовано матеріал зі 133 курганів Східноєвропейського Степу. Згідно сюжетів та морфології аплікації було поділено на категорії: дрібні та довгі пластини одягу.

Категорія дрібні пластини містить значно більш чисельний та розгалужений матеріал. До неї увійшло 48 251 екз., тобто, більше 99 % від загальної кількості коштовних аплікацій одягу. Причому лише 46 740 екз. з них вдалося розділити по типах/варіантах. Дрібні пластини було поділено на п'ять іконографічних груп: антропоморфні, поліморфні, зооморфні, рослинні та геометричні зображення.

Довгі пластини представлені лише 116 виробами. Вони поділені на чотири групи: світове дерево, протистояння, рослинні мотиви та геометричні мотиви.

На основі наявних «вузьких» дат комплексів матеріал було розподілено по 9-тиумовних хронологічних групах. Пластини трьох перших хронологічних груп — друга половина VII — друга чверть V ст. до н. е. знайдені у 6 курганах Степу (Литий/Мельгуновський, Золотий Симферопольський курган, Гостра Томаківська Могила, к. 13 Великої Знам'янки, Баби, к. 31 Чортотлика). Вони представлені лише одним типом довгих пластин та значно більшим числом типів/варіантів дрібних. У першій групі присутні лише образи тварин. У другій — типи з групи рослинних та геометричних. У третій з'являються поліморфні образи та нові типи зооморфних), та геометричних виробів.

У час існування четвертої хронологічної групи — середина — початок останньої чверті V ст. до н. е. (гробниці 8 к. 17 та 19 к. 24 Німфею, Малий Чортотлик, к. 40 Чортотлика та п. 1 к. 4 Дідової Могили) —

відмічається поява перших антропоморфних зображень, появи нових типів поліморфних, зооморфних та рослинних зображень. Дещо розширюється спектр геометричних типів. Довгі пластини головних уборів у цей період не відомі.

У п'ятій хронологічній групі — остання чверть V — початок IV ст. до н. е. (Нововасилівка к. 17 п. 3, Богданівка к. 3 п. 2, Архангельська Слобода к. 5 п. 1, Темир-Гора № 83, Орджонікідзе к. 11, Солоха ЦП та Корніївка к. 2 п. 3) — спостерігається поява першого повнофігурного зображення людини та значне збільшення типологічного асортименту геометричних платівок.

Для шостої групи — перша — початок другої чверті IV ст. до н. е. характерно різке зростання асортименту всіх груп дрібних пластин та поява довгих пластин головних уборів, що представлені тільки метопідами.

У сьомій групі (друга чверть — середина IV ст. до н. е.) продовжують існувати типи, відомі за попереднього часу, а також з'являються нові. Значно розширюється асортимент довгих пластин головних уборів, які вже представлено різноманітними за морфологією виробами. Аплікації цього часу представлені принаймні у 27 поховальних комплексах.

Справжній вибух розмаїття типів відбувається у восьмій хронологічній групі — середина — початок останньої чверті IV ст. до н. е. Найбільша кількість варіантів зображень представлена на пластинках групи антропоморфних та рослинних. Збільшується розмаїття довгих пластин головних уборів. Характерною рисою цієї групи є розподіл курганів з аплікаціями по територіальним групам, кількість комплексів досягає 46. На цей час припадає спорудження найграндіозніших поховальних споруд Скіфії.

У дев'ятій групі — у останній чверті IV — на початку III ст. до н. е. відбувається значне скорочення

числа заможних поховань (Хомина, Лугова Могила, Ташенак, гр. 1 Старшого Трьохбратнього кургану, Нововасилівка к. 10 п. 1) із прикрасами одягу та зменшується розмаїття типів та варіантів дрібних пластин та майже зникають довгі пластини головних уборів.

С. В. Махортых (Киев)

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ СКИФСКОГО СТРЕЛКОВОГО ВООРУЖЕНИЯ V—IV вв. до н. э. (ПО МАТЕРИАЛАМ ПЕРЕЩЕПИНСКОГО МОГИЛЬНИКА БЛИЗ БЕЛЬСКА)

Целью предлагаемого доклада является рассмотрение бронзовых скифских наконечников стрел, выявленных в погребальных комплексах Перещепинского могильника, который является, не только наиболее полно изученным погребальным памятником в окрестностях знаменитого Бельского городища, но и важным источником для изучения различных аспектов культурно-исторического развития Днепровского лесостепного Левобережья в скифское время.

Наконечники стрел встречены в 24 погребениях V—IV вв. до н. э., что составляет 57 % от всех исследованных на этом некрополе подкурганых захоронений (Махортых, 2011; Махортых, Ролле, 2011). Большинство могил оказалось ограбленными, поэтому дошедшие до нас материалы не всегда являются полными. Количество наконечников стрел в погребениях варьирует от одного-двух до 74 экз. В связи с этим, особенное внимание привлекают наиболее информативные археологические комплексы. Значительный интерес среди них представляют не потревоженные погребения 2 к. 3 (57 экз.) и 1 к. 3/2002 (74 экз.), которые дают реальное представление о количестве стрел имеющих в колчаных наборах (Шрамко, 1994; Кулатова, Супруненко, 2010). Еще в двух случаях количество выявленных наконечников измеряется несколькими десятками — погребение 1 к. 9 (65 экз.) и погребение 2/2000 (51 экз.).

Перещепинский некрополь имеет важное значение для изучения особенностей развития скифского стрелкового вооружения. Особенно хорошо в нем представлены колчаные наборы V в. до н. э. Для них характерно доминирование трехлопастных наконечников стрел, среди которых выделяется нескольких ведущих типов. В начале-первой трети V в. до н. э. преобладали базисные и опорновтульчатые наконечники с довольно широким основанием, треугольной и сводчатой формой головки (курганы 9; 10; 24). Они сменяются башневид-

Отже, на прикладі розподілу платівок як елементу елітної субкультури можна говорити про певні тенденції у житті скіфської верхівки. Оскільки історична доля кочової еліти позначає загальний вектор у розвитку суспільства, ця категорія матеріалу добре ілюструє хронологічну шкалу скіфської культури.

ними наконечниками стрел с более вытянутыми и облегченными пропорциями, а также меньшей шириной основания (курганы 1; 8; 15; 22; 3/2002 и др.). Параллельно с ними бытовали наконечники с острой треугольной головкой, углублениями на лопастях и выступающей втулкой.

Помимо наконечников стрел, перечисленные выше комплексы хронологически сближают и представленные в них разнообразные импортные изделия (амфоры фасосского и хиосского производства, чернолаковая посуда, стеклянные арибалы), а также предметы конского снаряжения (бляхи в виде лапы кошачьего хищника, пластинчатые налобники ромбовидной формы), которые определяют дату этой группы захоронений в пределах второй и/или третьей четверти V в. до н. э.

Позднейшая группа захоронений Перещепинского некрополя, в составе погребального инвентаря которой присутствуют наконечники стрел, датируется в рамках второй половины-конца V — начала-первой половины IV вв. до н. э. (курганы 2–4; 7 и др.) Среди них, к числу наиболее «архаичных» относятся наконечники стрел имеющие головку треугольной формы и короткую втулку, располагающуюся на одном уровне с концами остро срезанных лопастей.

Материалы Перещепинского могильника не подтверждают сделанный в свое время вывод о «безраздельном господстве», наряду с трехлопастными, и трехгранных наконечников стрел в рамках третьей хронологической группы, датирующейся второй половиной-концом V в. до н. э. (Мелюкова, 1964). Ситуация меняется только в начале — первой половине IV в. до н. э., когда в рассматриваемых колчаных наборах широкое распространение получают разнообразные трехгранные наконечники стрел с короткой или скрытой втулкой, концы граней у которых зачастую образуют шипы.

О. Д. Могилов, С. В. Діденко (Київ)

КУРГАН СКИФСКОГО ЧАСУ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ ПРИП'ЯТІ

Прихід скіфів у Північне Причорномор'я ознаменувався значними змінами в матеріальній культурі племен Українського Лісостепу. Населення цього регіону залюбки запозичує передові для свого часу скіфський комплекс озброєння, спорядження коня, виробу у звіриному стилі. Одночасно відбувається і безпосереднє проникнення іраномовних номадів на терени лісостепу. Як наслідок, на величезних просторах Північного Причорномор'я

формується культура скіфського типу. Не можна не відзначити, що вона існує на фоні античних впливів з еллінських колоній Понту Евксинського.

Культура скіфського типу проникає аж на південь лісової зони (а окремі її знахідки відомі значно північніше — в ареалі милоградської культури). Мабуть, найпівнічнішим таким поховальним комплексом є курган біля с. Ладичичі на лівобережжі нижньої

течії р. Прип'ять. Сьогодні цього населеного пункту вже не знайти на мапі. Село відселене після страшної чорнобильської аварії. А колись там вирувало життя. Селище розташовувалось обабіч правого притоку прип'яті — р. Брагинки. Причому частина на лівому її березі називалася Великими Ладижичами, а на правому — Малими Ладижичами. Біля останнього населеного пункту, на полі з назвою «Кургани», в групі з трьох насипів місцевим поміщиком Желінським у 1886 р. був розкопаний курган висотою 2,5 аршини (1,77 м). З робіт кінця XIX ст. відомого українського історика й археолога В. Б. Антоновича відомо, що розкопки велись прямокутною ямою. Приблизно на рівні давнього горизонту, чи в самому низу насипу виявлено купку «попелу та вугілля» — можливо, рештки трупоспалення на стороні? Навколо них, по краях розкопу лежали речі: 18 чи 19 бронзових наконечників стріл з рештками дерев, залізні кинджал та сокира, дерев'яний щит, що розпався. А також предмети вузди: залізні вудила, бронзові нахрапник з головою орлоподібного грифона, дві «втулки» з рештками в них шнура, дві петельчасті бляхи у вигляді бородатого обличчя та ще дві круглих бляхи, пряжка у вигляді кола і трикутника, фрагменти, вірогідно, іншої такої пряжки, а також частина бронзової булавки чи булавок.

Желінський повідомляє про свої знахідки В. Б. Антоновичу, й відомості про ці розкопки потрапляють до двох його відомих праць «Древности Юго-Западного края: раскопки в стране Древлян» (1893 р.) та «Археологическая карта Киевской губернии» (1895 р.). Згодом речі з кургану потрапляють до колекції В. Б. Антоновича й експонуються на виставці XI Археологічного з'їзду в Києві, про що є свідчення в «Каталозі» (1899 р.) цієї виставки. Було представлено

17 бронзових стріл, дві «гирки від аркана», дві круглі бляхи та ще одна у вигляді бородатого обличчя (інша подібна на той час вже була викрадена з колекції), зооморфний нахрапник, пряжка та частина іншої, фрагмент булавки, частина залізного стрижня.

Тривалий час знахідки з Ладижичів перебували у зібранні музею старожитностей Університету св. Володимира в Києві. На рубежі 1920–1930-х рр. вони потрапили до Археологічного музею Всеукраїнської академії наук, який у 1935 р. було ліквідовано, а експонати в наступному році передано в Центральний історичний музей (тепер — Національний музей історії України). Більшість предметів, що експонувалися на виставці XI Археологічного з'їзду (за виключенням однієї з двох шипованих обойм) і нині можна побачити у фондах та експозиції НМІУ. З набору стріл вціліло 11 тригранних вістер з прихованою втулкою, які дозволяють датувати поховання IV ст. до н. е. Вельми оригінальна бляха у вигляді бородатого чоловічого обличчя. Антропоморфні образи не надто характерні для власне скіфського мистецтва, де, як відомо, переважали зооморфні мотиви. Примітивність ладижицького зображення дозволяє припускати, що це варварська репліка на античне зображення (наприклад — Геракла чи Зевса). Подібні високохудожні фалари іноді зустрічаються у вузничних уборах в курганах степової знаті IV ст. до н. е.

Наявність в одному комплексі зооморфного нахрапника та бляхи з антропоморфним образом, виконаним за еллінським зразком, свідчить, що складний скіфо-грецький синтез у культурі, що найбільш яскраво проявився в IV ст. до н. е., поширився до самих околиць скіфського світу, отримавши тут місцеве своєрідне втілення.

А. В. Назаров, С. А. Скорый (Київ)

О НЕКОТОРЫХ СКИФСКИХ КАТАКОМБАХ В МЕЖДУРЕЧЬЕ РОСИ И ТЯСМИНА

В украинской Лесостепи захоронения скифской поры в катакомбах (V — начало III вв. до н. э.) — убедительное свидетельство освоения степными кочевниками более северных территорий. Наиболее хорошо подобные памятники представлены на юге Днепрового Лесостепного Правобережья (47 погребений), достаточно известны в Приднепровской террасовой Лесостепи (около 30 могил). Значительно меньше катакомб в Днепровском Лесостепном Левобережье — на Северском Донце (не более 10 захоронений) и в бассейне Ворсклы (достоверно — одна могила).

Таким образом, в украинской Лесостепи обнаружено пока не более 90 катакомб. На фоне сотен могил скифской поры иного устройства, эта цифра — весьма скромна.

В свете сказанного, открытие новых памятников указанного типа в лесостепных пределах, независимо

от их локализации, представляет несомненный интерес.

В конце 1990 — начале 2000-х гг. два кургана, с тремя могилами-катакомбами исследованы в междуречье Роси и Тясмина, в Днепровском Лесостепном Правобережье¹.

В кургане № 1 у с. Хлыстуновка Городищенского р-на Черкасской обл., насыпь которого основательно распахана, раскопаны две синхронные по времени могилы.

В погребении № 1 — бездромосной катакомбе продольного типа, ориентированной по оси ЗЮЗ-ВССВ (входная яма 0,85 × 0,95 м, при глубине 2,2 м; прямоугольная погребальная камера 1,80 × 0,80 м, при высоте арочного свода 0,80 м) — открыты останки подростка (судя по инвентарю, девочки), лежащего вытянуто, на спине, головой на ЮЗ, на подстилке из грубой ткани или плетённой соломенной циновке.

¹ Раскопаны Экспедиционным отрядом Археологической инспекции управления культуры Черкасской облгосадминистрации под руководством А. В. Назарова.

Инвентарь: ожерелье из пастовых бус и амфоровидных подвесок (58 экз.), в области груди; бронзовые округлые бляшки (9 экз.), видимо, остатки браслета, в районе правой кисти; медная (?), сильно окисленная серьга, у правого уха. Судя по скромному инвентарю, это захоронение рядового населения.

Погребение № 2 (к СВ от первой могилы) отличалось размерами и глубиной. Входная подпрямоугольная яма (1,7 × 1,25 м, глубиной 4,7 м), с тремя ступеньками. Погребальная камера аналогичной формы (3,0 × 2,1 м; высота свода из-за обвала не ясна) соединялась со входной ямой коротким дромосом. Ориентировка катакомбы по оси В-З.

Могилы опустошительно ограблены в древности. У южной стены — человеческие кости (1 индивидуум), у северной — кости быка от напутственной пищи. Единственная находка — обломок ручки железного ножа с костяными гранёными колодочками, скреплёнными заклёпкой, обычного для IV в. до н. э.

Учитывая размеры погребальной камеры, её довольно большую глубину, можно предположить, что в ней был похоронен отнюдь не рядовой покойник, возможно, мужчина.

Не исключено, что первое, рядовое погребение, являлось сопровождающим для второго.

Курган у с. Нестеровка Маньковского р-на Черкасской обл. под сильно распаханной насыпью (высота до 0,3 м при диаметре 30 м) содержал единственное погребение в обширной бездромосной катакомбе, расположенной в центре подкурганной поверхности. Входная подпрямоугольная яма (2,4 × 2,7, глубина до 7,0 м) имела 6 ступеней. В восточной стене — вход в погребальную камеру подпрямоугольной формы

размерами 3,3 × 3,2 м. Пол её на глубине 7,1 м от уровня древнего горизонта. Свод погребальной камеры обрушен. Катакомба ориентирована по оси В-З.

Погребение ограблено в древности.

На дне, на слое органики коричневого цвета, сохранился костяк человека, лежащего неестественно, на животе, с согнутой шеей и черепом, прикрытым левым плечом, головой на В (ЮЗ сектор камеры) и кости конского костяка (ЮВ сектор). На полу в разных местах обнаружены золотые украшения костюма, головного убора (более 180 ед.), пастовые бусы, костяное веретено, керамическое пряслице, бронзовое зеркало, железные иглы, нож, вток от копыя или дротика, 10 бронзовых трёхлопастных и трёхгранных наконечников стрел.

Среди костей лошади располагались крупные круглые серебряные бляхи — фалары (7 экз.), а в области хвоста — 9 серебряных ворворок и пронизь.

Сохранившийся инвентарь позволяет связывать его с погребением женщины, которое предварительно следует датировать в рамках IV в. до н. э.

Масштабность и глубина погребальной конструкции (а ныне это — самая глубокая катакомба, известная в Лесостепи), обилие сохранившихся изделий из драгоценных металлов (и это после ограбления могилы!), сопровождение умершей не только предметами вооружения, но и захоронением коня, снаряжение которого украшено серебряными изделиями, — всё это позволяет видеть в подкурганной гробнице у с. Нестеровка место захоронения чрезвычайно знатной скифской воительницы IV в. до н. э.

Подчеркнём, что до сей поры погребения скифских «амазонок» подобного социального уровня на юге Восточной Европы не были известны.

В. М. Окатенко (Харьков)

СКИФСКАЯ КАТАКОМБА В КУРГАНЕ У С. ЛИПКОВАТОВКА НА СЕВЕРНОМ ДОНЦЕ

Одним из маркеров продвижения номадов в лесостепные области Восточной Европы является погребальная обрядность и в первую очередь — появление типичных скифских погребальных сооружений. К таковым, безусловно, можно отнести катакомбы. До недавнего времени на территории Харьковской обл. было известно 6 (8) таких сооружений V—IV вв. до н. э. (Аксенов В. С., Бабенко Л. И., 2008; Гречко Д. С., 2010). Они, впрочем, являются не единственным типом погребальных конструкций, как в скифской Степи, так и в северодонецком регионе (Гречко Д. С., Шелехань А. В., 2012).

В 2014 г. скифской экспедицией ДП «ОАСУ» ИА НАНУ впервые были произведены раскопки одного из курганов на могильнике скифского времени возле ж/д платформы с. Липковатовка Нововодолажского р-на (Окатенко В. Н., 2015). Могильник находится в степной зоне бассейна р. Северский Донец, на высоком водораздельном плато, образованном балками и ярами правого берега р. Мереха и Джгун вдоль древнего Муравского Шляха. Липковатовский некрополь насчитывает на данный момент 46 насыпей

и 1 майдан (Окатенко В. Н., Следюк Д. В., 2017), которые тянутся цепочкой с Ю на С.

Для исследования нами был выбран курган № 8 на территории Ордовского совета диаметром 26 × 35 м и около 1 м высотой. Он выделялся мощным материковым выкидом на распахке, две полосы которого тянулись по линии З-В к северу и югу от погребения и представляли из себя два дуговидных в плане глиняных вала. В центре кургана открыто одно погребальное сооружение — однодромосная однокамерная катакомба II типа, по В. С. Ольховскому (длинные оси входной ямы и камеры находятся практически на одной прямой, а дромос отходит от короткой стенки входной ямы). Погребение было полностью ограблено в древности. Мощный грабительский ход был зафиксирован еще при снятии насыпи и шел с северо-западной полы насыпи ко входной яме и подбоям сквозь нее подходил к дромосу. Именно в заполнении «лаза» на разных глубинах и встречались: мелкие фрагменты лепной керамики, кости скелета, обломки панцирного доспеха со следами ткани и 11 трёхгранных наконечников стрел.

На дне входной камеры зафиксированы конечности и сброшенный череп покойника.

Прямоугольная в плане входная яма, как и сама камера, была вытянута по линии З-В и расширялась на дне. Сопровождающих захоронений здесь не было. Площадь входной ямы равняется — 11,5 кв. м, а ее пол находился на глубине — 6,57/6,90 м от уровня древнего горизонта и плавно понижался на 0,5 м к дромосу и в погребальной камере уже достигал — 7,10 м. Вход в саму камеру был сделан в виде арки и осуществлялся сквозь дромос длиной около 1 м. Площадь погребальной камеры равняется — 10,5 кв. м. На момент раскопок на ее стенках фиксировались следы мотыжек с рабочей поверхностью 3–4 см, а ее потолок был уже обвален.

В камере после грабителей найдены только два трехлопастные наконечника стрелы с одинаковыми прочерченными метками и бронзовая ворварка. Предметы погребального инвентаря или останки самого покойника *in situ* нами не фиксировались. Однако следует подчеркнуть, что преимущественно под южной стенкой камеры прослеживались остатки органической подстилки и мелкие фрагменты скелета.

Сероглиняная гончарная керамика довольно распространенное явление для памятников раннего железного века. В Северном Причерноморье производство такой посуды было распространено в античных центрах, у фракийских племен, меотов Кубани и Дона.

За тринадцать полевых сезонов раскопок на Циркуновском городище накопилась целая серия фрагментов сероглиняной гончарной керамики, морфологические признаки которой идентичны гончарным традициям меотов. Данные фрагменты обнаружены не локально (в одном или нескольких местах), а встречаются в культурном слое по всей площади памятника, они известны во всех раскопах, исследованных на значительной площади. Подобная ситуация характерна только для Циркуновского городища, на других памятниках раннего железного века лесостепного Подонцовья нам неизвестны случаи обнаружения аналогичной гончарной посуды (не принимая во внимание фракийскую и античную сероглиняную гончарную столовую керамику).

В серии фрагментов из Циркуновского городища помимо стенок, составляющих большинство, обнаружены определяемые фрагменты верхних, нижних частей, ручек, по которым можно получить представление о составе и морфологии этой категории находок. Среди них можно выделить несколько групп посуды. Наиболее распространенными среди них являются фрагменты верхних частей мисок, которые имеют сглаженное ребро, небольшую выделенную шейку и утолщенный венчик. Фрагментами венчиков и ручек представлены широкогорлые кувшины с диаметром венчика 14–15 см. Обнаружены фрагменты трех горш-

Малочисленный костный материал найденный в разных частях грабительского хода представлен костями нижних конечностей и черепной коробки от одного скелета. Определения костей осуществляла сотрудник ИА НАНУ, к. и. н. Козак А. Д. Морфология таза и частично морфология черепа позволят предположить мужской пол индивида. В целом, учитывая все физиологические, граничные и патологические особенности, мы считаем, что возраст индивида составлял (25)30–35 (40) лет, т. е. — не меньше 25–30, но не больше 35–40 лет.

В целом можно сделать следующие выводы: согласно имеющимся материалам погребение датируется серединой — второй половиной IV в до н. э. В данной степной катакомбе был погребен тяжеловооруженный воин имеющий высокий социальный статус. Исследованный комплекс подобного типа является самым глубоким на территории всего Лесостепного Левобережья. Конкуренцию ему может составлять лишь катакомба, глубиной также 7,1 м в кургане у с. Нестеровка Черкасской обл. в Днепроградской Правобережной Лесостепи. Здесь обнаружены останки молодой женщины в сопровождении предметов IV в. до н. э. (Назаров, Скорый, 2018).

К. Ю. Пеляшенко (Харьков)

СЕРОГЛИНЯНАЯ ГОНЧАРНАЯ КЕРАМИКА ИЗ РАСКОПОК ЦИРКУНОВСКОГО ГОРОДИЩА

ков, имеющие разную степень профилировки тулова. Морфологические признаки данной керамики находят прямые параллели среди меотской сероглиняной посуды.

Появление гончарной керамики у меотов определяется в рамках второй четверти — середины V в. до н. э. Аналогичные, найденным на Циркуновском городище фрагментам, кувшины и миски широко известны в комплексах правобережья Кубани начиная с III в. до н. э. В то же время у сарматов гончарная керамика получила широкое распространение только со II—I вв. до н. э. Аналогии профилированным мискам имеются в сарматских комплексах Предкавказья второй половины II — середины I вв. до н. э. Меотская гончарная керамика представлена в сарматских погребениях междуречья Дона и Днепра II в. до н. э. — I в. н. э. В Лесостепи аналогичная керамика происходит только из памятников Подонья, где она найдена в погребениях и на городищах, содержащих культурные напластования первых веков нашей эры. Таким образом, хронологические рамки бытования сероглиняной гончарной керамики довольно широки, а проблема ее разнообразия и сложности датированности уже отмечалась исследователями. Следовательно, дату поступления этого импорта на Циркуновское городище следует определять по общему контексту найденных артефактов. Стратиграфически фрагменты сероглиняной гончарной керамики фиксируются на разных глубинах культурного слоя от 0,10 до 0,40 м. Только один раз фрагменты стенки и венчика гончарного кувшина были обнаружены в яме 7 раскопа 10 в верхнем заполнении вместе с развалами нескольких лепных

горшков. Датированных предметов в яме не было, однако на самом дне ямы был зафиксирован неполный развал маленького кувшинчика (курильницы?), орнаментированного вертикальными наклепными валиками. В датированных комплексах подобные были обнаружены на городище вместе с античными материалами конца IV — начала III вв. до н. э., что дает лишь предположительную нижнюю границу времени

поступления сероглиняного гончарного импорта. Кроме того, среди материалов раскопок городища имеется серия предметов (железные фибула, поясной крючок, пряжки, бронзовое кольцо с рядом круглых выступов, черешковый наконечник стрелы), которые умещаются в хронологический диапазон III—I вв. до н. э. В рамках этого периода следует рассматривать и поступление меотской гончарной керамики.

Ю. Б. Полидович (Киев)

ЗОЛОТАЯ ПЛАСТИНКА С ИЗОБРАЖЕНИЕМ «СКИФСКОГО ДРАКОНА» ИЗ КОЛЛЕКЦИИ Б. И. И В. Н. ХАΝЕНКО: АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ АРТЕФАКТ ИЛИ ПОДДЕЛКА?

В 1907 г. в 6-м выпуске каталога «Древностей Поднепровья» была опубликована золотая пластинка с изображением «скифского дракона» из коллекции Б. И. и В. Н. Ханенко. Она входила в группу скифских золотых пластинок, якобы происходящих из курганов вблизи г. Никополя Екатеринославской губернии. В настоящее время данная коллекция экспонируется в Музее исторических драгоценностей Украины.

Всесторонний анализ пластинок показал их разнородное происхождение и возможную привязку к известным скифским комплексам, предметы из которых попали, кроме музейных собраний, в многочисленные частные коллекции (возможно, происходят из таких известных «царских» курганов, как Куль-Оба, Огуз, Чертомлык, а также из курганов Лесостепного Поднепровья и Среднего Дона). Пластинка с изображением фантастического существа («дракона»), терзающего хищника (инвентарный № ДМ-6021), является среди них наиболее загадочной.

Схема изображения очень статична: хищник напал на свою жертву сзади, как бы повиснув над ней, вцепившись в шею передней лапой и кусая за голову; животное, его жертва, изображено с подогнутыми ногами, поджатым хвостом и повернутой назад головой. Фантастическое существо воспроизведено с грифоньей передней частью и змеино-драконьей задней. Аналогичные по композиции сцены терзания драконом хищника воспроизведены на бронзовых навершиях, происходящих из Краснокутского кургана и случайных находок у Тилигульского лимана, с. Водославовки и Гардовецкого леса в Нижнем Поднепровье

и Северо-Западном Причерноморье. Более компактно данная сцена воспроизведена на золотой пластине из кургана Большая Близнаца на Тамани. А на ажурной пластине из Александропольского кургана аналогичная сцена воспроизведена уже в относительной динамике.

Отличие фантастического существа на ханенковской пластине, от тех, что изображены на навершиях, состоит в том, что его передняя часть — грифонья. Пока известно только одно изображение такого существа — на обкладке ножен меча V в. до н. э. из Елизаветовского кург. 1 (1910 г.).

Удивляет и по своему настораживает сочетание в изображении на пластинке из коллекции Ханенко стандарта композиции изображения, соответствующего бронзовым навершиям краснокутского типа, и полнейшей уникальности образа фантастического животного (грифо-дракона), а также использование уникальных стилистических приёмов его воплощения, прежде всего, выразившихся в передаче крыла и лапы. Эта уникальность могла быть в равной степени результатом творчества как древнего мастера (работавшего, впрочем, в рамках заданной традиции, ограничивающей его действия), так и ювелира рубежа XIX—XX вв. (не связанного никакими традициями и ограничениями и произвольно соединявшего разные древние образы и схемы в нечто новое). Последнее предположение нельзя исключать из внимания, если учесть масштабы подделок древних ювелирных изделий, хлынувших на рынок коллекционирования в то время.

Т. Л. Самойлова (Одесса)

ГРАДОСТРОИТЕЛЬНАЯ СТРУКТУРА ТИРЫ

Остатки античной Тире обнаружены в восточной возвышенной части мыса Днестровского лимана. Наиболее исследованная западная часть города располагается на Центральном раскопе, но в результате раскопок были фрагментарно исследованы и другие районы города. Долгое время считалось, что город за исключением ушедшей в лиман нижней, портовой

части Тире распространялся на всю территорию средневековой Аккерманской крепости. Исследования последних лет показали, что западная часть города ограничивалась оборонительными стенами, которые проходили на том же месте, что и разделительная стена средневековой крепости. В античный период здесь было значительное понижение рельефа

местности в юго-западном направлении. Была скорректирована и юго-восточная граница города, непосредственно к югу от которой начинался некрополь эллинистического времени. Таким образом, территория, которую занимают остатки античного города существенно уменьшились в наших представлениях. Следует не забывать, что за стенами города были зафиксированы остатки предместий как эллинистического, так и римского времени, которые распространялись в юго-западном направлении. Их границы пока не установлены. Общая территория города без предместий, которая доступна сейчас для изучения не превышает 7 га. Тем не менее, на этой территории, вполне возможно, сохранились не только кварталы жилых домов, но агора и теменос. Об этом говорят обнаруженные во время исследований остатки одной из магистральных улиц и, вероятно, общественных сооружений, расположенные на территории средневековой крепости.

Рассматривая вопрос о градостроительной структуре античной Тире следует понимать, что она не была

одинаковой за почти тысячелетнюю историю города. Где располагалось первоначальное поселение, как и то, что оно из себя представляло в градостроительном смысле, сейчас определить невозможно. Можно говорить о периоде поздней классики и эллинистическом периоде. К концу V в. до Р. Х. сформировалось каменное домостроительство и город был окружен оборонительными стенами. Улицы, которые были выявлены, пересекались под прямым углом, что показывает на применение гипподамовой системы планировки города. Сохранилась она и при строительстве в римский период. В позднеантичный период она была нарушена. Дома сооружались в ряде случаев в другой планировочной системе, хотя в ряде случаев использовались сооружения римского времени для надстройки поздних домов. В процессе исследований было выявлено, что город как минимум дважды расширялся в западном и южном направлении. Имело место и перепланировка оборонительной системы и сооружение в римский период цитадели, где размещался римский гарнизон.

В. З. Сидорович (Львів)

КЕРАМІЧНИЙ ІМПОРТ НА МОГИЛЬНИКУ РИМСЬКОГО ЧАСУ КАРІВ-І У ЗАХІДНОМУ ПОБУЖЖІ

В ході дослідження нововиявленого могильника римського часу поблизу с. Карів, Сокальського району, Львівської області в заповненні розкопів було знайдено не типові для цієї території фрагментовані посудини, що відносяться до так званого римського керамічного імпорту.

Подальше камеральне опрацювання дали змогу реконструювати дані керамічні форми, а також на основі пошуку аналогій визначити та типологізувати їх.

Імпортний керамічний матеріал представлений наступними посудинами або їхніми фрагментами.

Світлоглиняна амфора з веретеноподібним витягнутим тулубом, легкою поперечною ребристістю на тулубі і ніжкою у вигляді кільцевого піддону. Високе вузьке циліндричне горло завершується валикоподібним вінцем. Ручки, профільовані назовні двома валиками різних розмірів, кріпляться значно нижче вінця. Значна фрагментованість посудини свідчить про її навмисне розбивання під час здійснення похоронного ритуалу. Згідно з типологією Д. Б. Шелова подібна амфорна тара відноситься до типу В, який датується другою третьою I — серединою II ст. н. е.; С. Ю. Внуков хронологічно поміщує даний тип амфор в рамки між 60-и рр. — кінцем I ст. н. е.

Окрім світлоглиняної амфори, в орному шарі могильника було віднайдені фрагменти червоноглиняної амфори, а саме фрагменти стінки та два фрагменти вінця, що судячи зі всього, відноситься до цього ж хронологічного періоду.

До слова, світло- та червоноглиняні амфори широко представлені серед керамічного матеріалу на пам'ятках вельбарської, липицької та пшеворської культур у Верхньому Придністров'ї та Західному Побужжі, а також черняхівської культури.

Характерною рисою даного могильника є наявність серед його керамічного матеріалу фрагментів посудин типу Terra sigillata і Terra nigra. Посудини такого типу вимагали великих затрат під час виробництва, а тому високо цінувалися в античному світу та, очевидно, у варварському середовищі.

Керамічний матеріал типу Terra nigra представлений фрагментами стінок посудини, а також денця з частинною стінки. Судячи зі всього посудина була невеликих розмірів. Слід зазначити, що стан збереження чорного лаку є незадовільним у зв'язку з особливостями ґрунту.

Найбільшу цінність представляє унікальна посудина типу terra sigillata, яка оздоблена наліпними та тисненими зображеннями сцен і героїв античної міфології, а також стилізованою виноградною лозою. Зважаючи на особливості техніки виконання, цю посудину слід пов'язувати з малоазійськими центрами виробництва, наприклад з Пергамом. Таким чином, на даній посудині ми можемо побачити зображення Геракла (Геркулеса), сатира, різного роду зооморфні фігури. Зважаючи на високе художнє виконання, варто припустити, що дана посудина була одним із подарунків римської адміністрації варварським вождям на знак лояльності останніх.

Наявність римського імпортного посуду на могильнику свідчить про тісні контакти населення варварського світу з провінційно-римською адміністрацією. А зважаючи на те, що у похованнях зустрічається не тільки високоякісні імпортні вироби з глини, але й з металу та скла, ми можемо зробити певні висновки про місце і значення померлого у тогочасному суспільстві.

І. Б. Шрамко (Харків)

ГОЛОВНІ ПІДСУМКИ ВИВЧЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА ВЧЕНИМИ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (ДО 60-РІЧЧЯ ВІД ПОЧАТКУ ПЕРШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПАМ'ЯТКИ)

Більське городище — відомий археологічний комплекс початку раннього залізного віку вже протягом кількох десятиліть залишається одним з основних об'єктів досліджень вчених Харківського університету.

Вивчення цього найбільшого в Європі укріпленого поселення I тис. до н. е. було розпочате науковцями університету у 1958 р. На той час краєзнавцями, істориками та аматорами були зібрані лише загальні відомості про пам'ятку, висунуто версію про ототожнення городища з геродотівським містом Гелон (В. Щербаківський), отримані результати перших археологічних розкопок (В. О. Городцов).

Проте у розумінні формування величезної пам'ятки, його курганних некрополів, низки неукріплених поселень у межах городища та в його окрузі залишились білі плями. Основними напрямками перших років роботи на пам'ятці стали складання загального плану городища та його окремих частин, обстеження території та найближчої округи, вивчення оборонних споруд та особливостей матеріальної культури різних укріплень, з яких найменш дослідженим було Східне. Саме на ньому протягом 35 років працювала експедиція під керівництвом Б. А. Шрамка.

Головними результатами досліджень вважаємо відкриті численні житлові, господарські, виробничі та культові об'єкти, зібрану колекцію предметів матеріальної культури другої половини VI—IV ст. до н. е. Уперше на поселенні лісостепової Скіфії були локалізовані численні об'єкти, пов'язані з бронзоліварним, ковальським, гончарним та кісткорізним ремеслом, виразний набір залізних інструментів, різноманітні зразки продукції, серед яких є рідкісні і, навіть, унікальні. Не менш яскравою виявилась колекція культової глиняної пластики, що за стилістичними особливостями, виразністю передання образів людей та тварин, а також доволі крупними розмірами не має аналогів серед пам'яток скіфського часу. Важливим стало відкриття залишок дерев'яного храму з колонами. За роки розкопок знайдені численні предмети грецького імпорту. Важливі результати було отримано під час розкопок курганів у некрополях Скоробір та Перещепіно.

За результатами багаторічних досліджень запропонована загальна концепція розвитку поселення, визначений його економічний рівень, встановлені головні

рисни поховального обряду, релігійних уявлень, соціального складу населення, коло торговельних та культурних зв'язків, отримані факти можливого ототожнення поселення з геродотівським Гелоном. З об'єктивних причин Західне укріплення залишалось дослідженим лише частково (окремі невеличкі розкопки 1906 р. (В. О. Городцов), 1958–1959 рр. (Б. А. Шрамко, Б. М. Граков) та рятивні роботи 1967–1968 рр. (Б. А. Шрамко).

В останні три десятиріччя на Західному Більському розкриті значні площі (розкопки І. Б. Шрамко, С. А. Заднікова), закладені великі розкопки на 5 зольниках, вивчається міжзольний простір. Відкриті житлово-господарські та культові об'єкти нових типів, знайдені численні предмети матеріальної культури останньої чверті VIII — середини V ст. до н. е. На особливу увагу заслуговує велика колекція виробів, оформлених у звіриному стилі.

За результатами розкопок виділені хронологічні горизонти, що відповідають основним періодам розвитку городища, уточнений час виникнення різних частин Більського археологічного комплексу, його окремих поселень, визначені головні риси матеріальної культури кожного з періодів. За матеріалами розкопок підготовлені дисертаційні дослідження: розглянуті землеробські культури (В. П. Андрієнко), вивчений соціальний склад населення (Ю. М. Бойко), ковальське ремесло (І. Б. Шрамко), повністю опрацьована колекція античного керамічного імпорту (С. А. Задніков), а також значна частина колекції ліпної кераміки (К. Ю. Пеляшенко),

Останнім часом спрямовано ведуться розкопки некрополю Скоробір. Розкриті 6 курганних насипів, що відносяться до періоду скіфської архііки. Серед знайдених предметів поховального інвентарю виявились унікальні речі.

Кожного року розкопки Більського археологічного комплексу надають важливі матеріали для розуміння історико-культурних процесів не тільки у межах Дніпровського Лівобережжя, а й усього Північного Причорномор'я. Найбільша кількість важливих відкриттів на пам'ятці безумовно зроблена вченими Харківського університету. Невипадково саме Більському городищу присвячена одна із вітрин постійної експозиції у Музеї археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

А. Л. Щербань (Харків)

ПРИЗНАЧЕННЯ ТРИВУХОГО ПОСУДУ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ: ПОГЛЯД КЕРАМОЛОГА

Призначення тривухого посуду черняхівської культури неодноразово аналізувалося археологами. Більшість вчених констатували факт виконання частиною з них ритуальних функцій. Оригінальні але недостатньо

аргументовані думки щодо пов'язаності з рідинами висловили Б. Рибаків (1962; 1994) та Е. Симонович (1983) (пов'язували окремі з виробів з маніпуляціями з водою). Б. Магомедов (2001, 2003) стверджував про їх зв'язок

зі споживанням алкогольних напоїв. М. Авраменко (2011) вперше, використовуючи елементи методик О. Бобринського та В. Генінга проаналізувала форми тривухих посудин та детальніше ніж попередники охарактеризувала особливості місцезнаходження в інгумаційних похованнях. Але її висновки щодо взаємозалежності форм і функцій концептуально не завершено. Нині існує значна кількість джерел, що дозволяють обґрунтувати цілісну концепцію з урахуванням здобутків керамології.

Відомо, що тривухість схожих типів глиняного посуду початку доби заліза — трансетнічне явище, притаманне варварським культурам північно-східної периферії Римської імперії пізньоримського часу. Вона наявна в культурах, західніших від черняхівської, безпосередньо пов'язаних з генезою її матеріальної складової (пшеворська, вельбарська, липицька, Поянешть-Вертишкой) чи синхронних (карпатських курганів) їй. Але в макроісторичному аспекті наявність трьох вух рідкісна для території України, притаманна аланським (VIII ст.) глекам великого розміру та «носаткам» XVIII — початку XX ст.

У черняхівській культурі тривухий посуд виготовлявся в IV ст. на гончарних кругах, повсюдно поширених на її теренах упродовж III ст. гончарями, традиції яких сформувалися у провінціях Римської імперії чи на варварських землях їх ближньої периферії. Параметри та відсутність виразних слідів дії температури після того, як посуд випалили, дозволяють вважати його столовим, а окремих, багато декорованих — обрядово-празниковим.

Оскільки на асортимент традиційної гончарної продукції передовсім впливали запити замовників та стереотипи, усвідомлені майстрами під час навчання, зафіксоване археологами розмаїття форм тривухих виробів, виготовлених черняхівськими гончарями по-

яснюється відображенням різнокомпонентних за походженням навичок виробників та потреб різноетнічного варварського населення ближньої периферії імперії.

Гіпотеза Бориса Рибаківа щодо використання окремих, найбільш декорованих (з зображеними ідеографічними композиціями) виробів під час «волхвування», гадання з водою, не витримує критики. Справді, його аргументація взята без переконливого пояснення з набагато пізніших джерел, котрі стосуються інших соціокультурних реалій. Синхронні ж часу використання тривухого посуду черняхівської культури писемні свідчення з теренів античного світу щодо сакрального використання глиняного посуду свідчать про фігурування в ритуальній практиці, здебільшого, алкогольних напоїв.

Структурно-функціональний аналіз параметрів тривухих виробів черняхівської культури, їх схожість на римські металеві тази для змішування вина, червоно-бурий осад в окремих виробках (зокрема, у посудині з могильника біля с. Війтенки) та покладення в них елітарних скляних кубків, дозволяє не лише погодитися з висновком Б. Магомедова про імітування в могилах з ними «потойбічних бенкетів», а й висловити гіпотезу, про використання для празникового споживання напоїв на винній основі в життєвій практиці. Різко загнута досередини чи Т-подібна форма вінець частини виробів свідчить про змішування компонентів і зачерпування з них рідини. Своєрідно розміщені вуха могли використовуватися для ритуального підіймання наповнених посудин двома-трьома особами (коли ці елементи були зручними для тримання рукою) чи підвішування (у випадку з незручними для тримання рукою вушками). Останнє практикувалося (для металевих ситул) і певних категорій посудин з глини в окремих археологічних культурах ближньої периферії античного світу принаймні з V ст. до н. е.

СЛОВ'ЯНСЬКИЙ СВІТ І ЙОГО СУСІДИ У VII—XVII СТ.

В. С. Аксёнов (Харьков)

МЕТАЛЛИЧЕСКИЕ АМУЛЕТЫ В ВИДЕ КОГТЯ ЖИВОТНОГО ИЗ КАТАКОМБНЫХ ЗАХОРОНЕНИЙ ВЕРХНЕ-САЛТОВСКОГО МОГИЛЬНИКА

Из погребальных памятников аланского населения салтово-маяцкой культуры происходят различные амулеты, которые были неотъемлемой частью костюма женщин и детей, особенно младшей возрастной группы (до 9–10 лет). В силу своей физической слабости, именно эти две категории людей нуждались в усиленной защите от действий враждебных сил. Эти предметы должны были с одной стороны — защитить их от влияния враждебных и потусторонних сил (напугать и отпугнуть их), а с другой — усилить жизненную силу, способствовать получению человеком конкретных полезных качеств (разума, смекалки, отваги и т. д.). Поэтому, как и у многих народов, у раннесредневековых алан бассейна Северского Донца наиболее распространенными амулетами были подвески из зубов и когтей животных (собаки, волка, лисицы), когтей хищных птиц, которые входили в состав ожерелий или пришивались на одежду. В салтовской коллекции Харьковского исторического музея имени Н. Ф. Сумцова, основу которой составляют материалы исследований экспедициями музея Старо-Салтовского, Рубежанского и Верхне-Салтовского (ВСМ-I, ВСМ-III, ВСМ-IV) могильников (всего 297 погребальных комплексов), такие амулеты немногочисленны. Они представлены клыками волка/собаки (катакомба № 12 ВСМ-I — 4 экз.; № 68 ВСМ-I — 1 экз.; № 137 ВСМ-IV — 1 экз.; № 99 ВСМ-IV — 1 экз.). Подвески-амулеты из когтей хищных животных (по 1 экз.) были найдены только в двух катакомбах — № 31 и 71 ВСМ-IV.

При этом в катакомбных захоронениях Верхне-Салтовского могильника пока лучше, чем в других погребальных памятниках аланского населения Подонковья, представлены имитации когтей хищных животных, выполненные их бронзы (тип 5 амулетов С. А. Плетневой). Если на Дмитриевском могильнике найдено 2 таких амулета (катакомбы № 108, 152), то на Верхнем Салтове их найдено 13 экз. (в 10 погребальных комплексах).

Данные изделия представлены тремя видами.

Вид 1 — это довольно реалистично выполненные в металле имитации изогнутых когтей хищного

животного. Петельки для подвешивания изделия имеет вертикальное отверстие, и в целом повторяет форму сустава в основании настоящего когтя животного (катакомбы № 13, 37, 96, 99 ВСМ-IV — по 1 экз., катакомба № 15 (1 экз.), № 36 ВСМ-I — 3 экз.).

Вид 2 — изделия повторяют изогнутую форму когтя животного, петелька для подвешивания плоская, округлой в плане формы, с горизонтальным отверстием и расположена в верхней части подвески (катакомба № 60 ВСМ-I — 2 экз., катакомба № 119, 137 ВСМ-IV — по 1 экз.).

Вид 3 — плоская изогнутая пластинка со сквозным отверстием для подвешивания в верхней части изделия (катакомба № 67 ВСМ-67).

Подвески в виде когтя хищного животного входили в набор предметов, сопровождавших умерших детей, подростков и молодых женщин фертильного возраста. В тех случаях, когда костяки людей находились в анатомическом порядке, данные подвески были зафиксированы в районе правой безымянной кости (№ 15, 60 ВСМ-I, 37, 96, 99, 111 ВСМ-IV), и только в одном случае — катакомба № 13 ВСМ-IV подвеска-коготь располагалась в области грудного клетки погребенного. При этом подвеска находилась в одном комплекте с бронзовой подвеской-печаткой (кат. № 36 ВСМ-I, 37, 96, 99, 119 ВСМ-IV), бронзовой туалетной коробочкой (кат. № 15, 60 ВСМ-I, 96, 99, 119 ВСМ-IV).

В целом, всех погребенных людей, в которых была найдена бронзовая подвеска-амулет в виде когтя, отличает достаточно богатый и разнообразный погребальный инвентарь, который позволяет датировать данные комплексы второй — третьей четвертью IX в. При этом среди вещей, сопровождавших умерших людей, присутствует ряд других подвесок-амулетов или предметов, исполняющих роль амулетов-оберегов: металлические подвески в виде креста (кат. № 15 ВСМ-I; 99 ВСМ-IV); клык животного (кат. № 99, 137 ВСМ-IV); пяточная кость волка с отверстием для подвешивания (кат. № 37 ВСМ-IV); бронзовые подвески в виде лошадки, грифона и т. п. (кат. № 60 ВСМ-I, 99, 119 ВСМ-IV).

ПРО ІНТЕРПРЕТАЦІЮ ТАК ЗВАНИХ «БОБОВИДНИХ» ПЛАСТИН ІЗ МАРТИНІВСЬКОГО ТА МАЛОРЖАВЕЦЬКОГО СКАРБІВ

Унікальним явищем VI—VII ст. на слов'янських теренах стала поява скарбів кола «старожитностей антів» або першої хронологічної групи за О. О. Щегловою.

В цьому дослідженні увагу буде зосереджено на так званих «бобовидних» виробках із складу Малоржавецького та Мартинівського скарбів — чотири пластинчастих прикраси (по дві із кожного комплексу).

В 1889 р. поблизу с. Малий Ржавець Канівського повіту Київської губернії був виявлений невеликий скарб жіночих прикрас. В 1907 р. зовсім поруч, в с. Мартинівка виявлено інший скарб, що включав в себе прикраси жіночого та чоловічого вбрання та візантійські вироби.

Обидва комплекси належать до кола «старожитностей антів», пізніше віднесені О. О. Щегловою до першої хронологічної групи чи типу «Мартинівки». Вбрання, характерне для цієї групи старожитностей починає формуватися в другій половині чи навіть кінці VI ст., а випадіння їх припадає на період другої — третьої чверті VII ст.

Наразі, всі чотири пластини зберігаються в Національному музеї історії України (НМІУ) — знахідки із Мартинівки експонуються в НМІУ, знахідки із Малого Ржавця — Національному музеї історичних коштовностей філії НМІУ.

Слід вказати, що два вироби із Малого Ржавця дзеркально відображають одна одну, хоча і трішки різняться — це помітно лише при співставленні цих знахідок тильними сторонами. В той же час, знахідки із Мартинівки є симетричні, і майже співпадають, якщо тильну сторону однієї накласти на лицьову

сторону іншої. Принаймні вони чітко співпадають всіма трьома великими півкулями.

Можна припустити інтерпретацію даних виробів як великих скроневих пластин чи накісників. Досить схожі (хоча і не зовсім аналогічні) вироби — пластинчасті скроневи кільця — відомі в старожитностях римського часу в Центральній Литві.

Вперше на такі прикраси системно звернула увагу Р. Волкайте-Куликаускене (1959), хоча були вони відомі з кінця XIX ст. Надалі, їх найповніший каталог було складено М. Мішельбертом (1978). А в останній час до цих знахідок звернулася польська дослідниця Л. Савінська (2006). Наразі каталог включає 13 пунктів із знахідками.

Хронологія цих виробів не дуже зрозуміла, різні дослідники їх датують по-різному, від I до IV ст. Однак, чітко датовані комплекси вкладаються в межі фази B2 чи B2/C1 — 100–230 рр. Отже, між цими знахідками та виробами із слов'янських скарбів VII ст. існує значний хронологічний розрив.

Можна зробити кілька варіантів реконструкцій прикрас із Малого Ржавця і Мартинівки. Адже, для скроневих підвісок в старожитностях Центральної Литви відстань між частинами цих прикрас досить різні.

Хоча, балтські та слов'янські знахідки відрізняються за деякими конструктивними особливостями, орнаментальними мотивами та розмірами. Це може вказувати на те, що знахідки у слов'ян можуть являти собою наступну типологічну ланку розвитку таких прикрас. Фактично ми маємо справу із двома типами прикрас. Це може пояснювати хронологічну різницю між знахідками у балтів та слов'ян.

І. А. Готун, М. С. Сергєєва, А. М. Сухонос, М. О. Гунь (Київ)

ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ДЕРЕВООБРОБНОГО ОСЕРЕДКУ НА ПОСЕЛЕННІ ХОДОСІВКА-РОСЛАВСЬКЕ

Дослідження давньоруського поселення на околицях с. Ходосівка (Київська обл.) тривають уже одинадцять сезонів. Станом на 2018 р. тут відкрито майже 4.500 м², досліджено 105 об'єктів переважно давньоруського та монгольсько-литовського часу, виявлено численний речовий матеріал. Окремої уваги заслуговує відкриття та дослідження у 2017 р. деревообробного комплексу, враховуючи випадковість таких знахідок загалом на півдні Русі. Фіксація слідів ремесла у двох об'єктах значно розширила уявлення про специфіку галузі на цьому поселенні і загалом у Південній Русі. Об'єкти, розміщені в 0,60 м один від одного, виявлені на периферії, на відстані понад 10 м від споруд житлової і побутово-господарської забудови.

Об'єкт № 103: округло-овальна споруда на рівні виявлення, 2,20 × 1,70 м. Стінки у верхній частині похилі, нижче — стрімкіші, на глибині 0,50 м переходять у відносно пласку долівку. Об'єкт № 104 округлий, діаметром біля 0,90 м на рівні фіксації, 0,60 м на глибині 0,70–0,90 м,

де наявний підбій з розширенням до 0,85 м, 1,20 м завглибшки. У заповненні обох об'єктів містилися численні відходи деревообробки: тріски, кора, гілки. Датування за керамікою — кінець XII — XIII ст.

Окремі дерев'яні артефакти: 1) дубовий брус з пазом, вирубанним у середній частині під тупим кутом (об'єкт 103). З одного боку виріб загострений, що дозволяє вбачати у ньому вертикальний елемент конструкції. Поверхня з боку вирубки півкругла, з протилежного — рівно затесана; 2) спеціально виготовлений кілок з дубової деревини (об'єкт 103). Його довжина 30,8 см, з одного кінця загострений; у заповненні об'єкта № 104 також виявлено 3) обрубана навскіс соснову гілку 68 см завдовжки (об'єкт 104).

Серед решток дерева представляють інтерес тріски і рештки кори, які дозволяють простежити послідовні етапи обробки дерев'яних колод — звільнення кругляків від кори, надання колоді форми бруса і його наступна чистова обробка. Виявлені й тріски, які залишилися

від обробки колод, розколених уздовж. Простежено сліди інструментів на фрагментах дерева, які свідчать про використання сокири, струга з напівкруглим лезом, тесла. Особливо відзначимо виявлення невеликої тріски і гілки зі слідами поперечного розпилювання дрібною пилкою. До сьогодні сліди пилок з дрібними зубцями поки що виявлені лише на кісткових матеріалах.

Попередніми дослідженнями деревини для виявлення сировинної бази зафіксовані основні породи дерева: дуб (*Quercus* sp.), тополя / осика (*Populus* sp.), береза (*Betula* sp.), сосна (*Pinus* sp.), ідентифіковані за особливостями мікроструктури. Всі зазначені породи

характерні для місцевої деревної рослинності і належать до основних видів ділової деревини, яку застосовували з різною метою у давньоруські часи.

Описані об'єкти були використані для відходів деревообробки. Треба гадати, споруди-майстерні для обробки дерева розташовувалися неподалік і ще не виявлені. Проте досліджені матеріали дозволяють розширити уявлення про техніку первинної обробки деревини у давньоруські часи. Особливо наголошено, що отримана інформація наочно демонструє важливість ретельного вивчення зазначеного виду артефактів, які зазвичай залишаються поза увагою дослідників.

П. М. Довгань, Н. Я. Стеблій (Львів)

ПРОБЛЕМИ СТРАТИФІКАЦІЇ ПАМ'ЯТОК БУСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Буський археологічний комплекс — залишки чотирьох городищ X—XVII ст. (територія сучасного м. Буськ Львівської обл.) — активно і систематично досліджує експедиція Інституту археології ЛНУ імені Івана Франка протягом останніх років (2000–2018).

Усі пам'ятки багатощарові (товщина культурного шару — 1–3 м) і це суттєво ускладнює їхню стратифікацію: культурно-хронологічні горизонти раніших епох, сучасна господарська діяльність, тривале існування самих городищ складність виділення послідовних фаз, етапів та періодів розвитку.

Під час досліджень використовуємо класичний стратиграфічний метод із залученням мікροстратиграфічних спостережень (вертикальна стратиграфія), «стратиграфію поверхні» (горизонтальна стратиграфія); особливої уваги надаємо походженню та процесу формування заповнень об'єктів (багаторічний досвід показує, що навіть за характером «плями» від житла на рівні виявлення — кольором заповнення — можна приблизно його датувати); враховуємо також еволюційні зміни у виробництві керамічного посуду, акцентуємо особливу увагу на знахідках «in situ», за якими фіксуємо час припинення існування об'єктів, оскільки артефакти із заповнень споруд чи культурного шару цих довготривалих поселень значно перемішані.

Наведемо кілька прикладів стратифікації пам'яток Буського археологічного комплексу.

Традиційно городищем вважають фортифіковане поселення. Укріпленою є синхронна до оборонних ліній ділянка із забудовою. Таку синхронність можна встановити завдяки достовірному датуванню укріплень і хронологічному визначенню конкретних періодів забудови. «Перерізання» валу Великого городища та прилеглої до нього з внутрішнього боку частини пам'ятки дало змогу виділити три етапи її фортифікації: X ст., XII—XIII ст. і XVI—XVII ст. і пов'язати з цими часовими проміжками три періоди історичного розвитку Бужська. Дослідження наступних років підтвердили таку історичну топографію.

У межах періодів, що обіймають значний часовий діапазон, існували вужчі часові проміжки — етапи та фази. На території Великого городища у Буську це

відбилося, наприклад, в існуванні п'яти об'єктів — залишків наземних жител — протягом XII ст. Товщина культурного шару, в якому їх виявлено, сягала 20 см. Лише завдяки методиці горизонтальної і вертикальної стратиграфії, в поєднанні із рухомих матеріалом, вдалося встановити їх відносну хронологію.

Ще одна проблема стратифікації полягала у розшаруванні комплексу із п'яти заглиблених об'єктів: господарської ями і частини заглибленого житла кінця VII — початку VIII ст., частини заглибленого житла та господарської ями IX ст. та більшої частини котловану заглибленого житла першої половини X ст. на центральній ділянці городища. Не у кожній із цих споруд виявлено інсінтний матеріал. У цьому випадку використано метод горизонтальної стратиграфії, що й дозволило розшарувати ці об'єкти.

На цій же ділянці зафіксовано і складну вертикальну стратиграфію: наземне житло середини XIII ст. було над наземним житлом кінця XII — початку XIII ст., а воно — над заглибленим житлом кінця XI — початку XII ст., яке, своєю чергою, «сідало» на заглиблене житло першої половини X ст.

Завдяки стратифікації центральної ділянки городища у її південній частині вдалося встановити і місце оборонного валу першої половини — середини X ст.: як показала експозиція залягання лесової підоснови, конфігурація схилу в давні часи була зовсім іншою — пониження йшло не із півночі на південь, а навпаки. Ці дані, а також датуючий рухомий матеріал — кераміка першої половини — середини X ст. — дозволили стверджувати, що у слов'янський час тут споруджено оборонний вал, який у пізньому середньовіччі та у 70–80-х рр. XX ст. було знівельовано. Результати досліджень одержали підтвердження в письмових джерелах — при уважному вивченні частини карти фон Міга, можна побачити, що цей вал тут зафіксовано ще наприкінці XVIII ст.

Наведені приклади свідчать, що лише завдяки стратиграфічним (головно, мікροстратиграфічним) спостереженням вдається максимально наблизитися до встановлення послідовних фаз, етапів та періодів існування давнього Бужеська.

О ДНЕПРОВСКО-ЛЕВОБЕРЕЖНОМ ЛОКАЛЬНОМ ВАРИАНТЕ ПЕНЬКОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ И ЕГО МЕСТЕ В ИСТОРИИ ЮЖНОЙ «РУССКОЙ ЗЕМЛИ»

1. Формирование юго-восточной ветви восточных славян в эпоху раннего Средневековья сопряжено с особой ролью, которую сыграл в этом процессе восточный сегмент антов VI—VII вв. Имеется в виду та их группа, которая, согласно Прокопию Кесарийскому, «сидела» к северу от утигуров, живших у Меотиды. Локализация антов в труде Прокопия тождественна Днепро-Донскому лесостепному междуречью, части региона пеньковской культуры и ареалу обитавшего по соседству с мифическими амазонками оседлого этноса «ерос» из «Хроники» Захарии Ритора. Амазонки, по Геродоту, жили между Доном и Меотийским озером.

2. В отношении реально существовавшего, но малоизвестного Захарии народа «ерос» (hrus/hros) «Хроника» содержит мифически окрашенные факты. Это «...мужчины с огромными конечностями, у которых нет оружия и которых не могут носить кони из-за их конечностей». Следовательно, «ерос» — высокорослый, не воинственный и не кочевой народ.

Прокопий по поводу антов отмечает: «... [они] ... высоки и очень сильны, телом же и волосами не слишком светлые и не рыжие, отнюдь не склоняются и к черноте, но все они чуть красноватые». Сравнение описаний показывает, что этнос «ерос» внешне близок *антам* — людям большого роста, мускулистым, со светло-коричневой кожей, умеренно светловолосым. Последняя особенность антов соответствует этнониму hrus (hros) Захарии Ритора, выводимому О. Н. Трубачевым от местной индоарийской основы «*rukṣa-/*ru(s)sa-» — «светлый, белый». Подобно тому, как в ранневизантийской литературе безукоризненная белокурость и светлость кожи в русле т. н. «теории среды» ассоциировались с обликом готов, иноязычным словом с данной морфемой в «Хронике» обозначена левобережная часть южной группы восточных славян. Ниже Захария Ритор маркирует черным цветом 3 народа, находящиеся от «ерос» дальше «...на восток, у северных краев...», не упоминая их этнонимов.

3. Иордан ограничивал ареал антов областью «от Данастра вплоть до Данапра». Однако территория Пеньковки значительно шире. Ее Днепро-Левобережный

вариант, выделенный О. М. Приходнюком для завершающего этапа, отражает несущественные этнографические отличия «ерос» от антов, в то время как совпадение основных черт пеньковской культуры свидетельствует, что юго-западные анты и находившиеся к востоку от них русы составляли единую восточнославянскую общность.

4. Во второй половине I тыс. русы в Поднепровье взаимодействовали с полянами, прежде всего с их левобережной частью. В результате перемешивания населения за полянско-русским этническим массивом закрепилось имя «русь» («...Поляне иже ныне зовемая Русь...»).

5. Небogatый земледельческий уклад Пеньковки способствовал малозаметному вращению ее в северянскую среду, однако связи между ними прослеживаются достаточно выразительно: пеньковская керамика известна на волынцевских и роменских памятниках, в роменской культуре распространены пеньковские вещи из комплекса антов-русов Спицына-Рыбакова.

6. Культурная нивелировка и неразработанность проблемы традиций и новаций в жизни села Киевской Руси не позволяют указать прямые проявления Пеньковки в древнерусское время. Известно лишь, что с генетически местными двуспиральными височными украшениями «русских» форм типологически связаны этноопределяющие спиральные кольца северянского набора XI—XIII вв.

7. Область тесных полянско-русско-северянских контактов в Поднепровье получила наименование «Русь», «Русская земля». В ходе окняжения племенных территорий киевской династией этот этнопоним перерос в название восточнославянского государства. Архаическая составляющая пеньковского типа — биконические сосуды, изготовленные кольцевым налепом без гончарного круга — фиксировалась еще в середине XX в. в гончарстве русских старожилов Восточной Сибири, переселившихся в Забайкалье во второй половине XVIII в. после разгрома старообрядческих центров на Ветке и в Стародубье [б. Черниговская и Могилевская губ.].

В. В. Колода (Харьков)

ХОЗЯЙСТВЕННЫЕ СООРУЖЕНИЯ НА ЦИТАДЕЛИ ВОЛЧАНСКОГО ГОРОДИЩА

Городище, расположенное на восточных окраинах г. Волчанск Харьковской обл. и окруженное четырьмя обширными селищами (общей площадью ≈55 га), является центром одного из микрорегионов лесостепной Хазарии. Памятник расположен на участке высокого правого берега р. Волчья (левый приток Северского Донца), который ограничен глубокими балками, значительно усиливающими его защитные характеристики. Само городище изначально было окружено тремя защитными линиями. Из них две внешние,

в своей южной части, были в XX в. уничтожены меловым карьером. Центральная (внутренняя) линия представляет собою цитадель с мощной двухпанцирной каменно-грунтовой стеной (в основании) и, вероятно, деревянной конструкцией сверху.

Исследования, проведенные в 1994–1995 гг. Средневековой экспедицией Харьковского государственного педуниверситета, выявили слабо насыщенный культурный слой мощностью 50–75 см (увеличение заметно близ стены цитадели ввиду её расположения со

временем). В раскопе № 3, вплотную к внутренней части стены цитадели прослежены остатки построек/сооружений хозяйственного назначения.

Непосредственно у стены, во время зачистки по уровню бурого предматерика (–80 см), были выявлены полосы грунта чернозёмно-мелового заполнения, которые в плане напоминали «клетки». Расчищая указанные полосы, удалось проследить ровики шириной 25–30 см и общей глубиной — 100 см, которые были заполнены смесью чернозёма со значительным добавлением мела. По углам этих клеток располагались большие хорошо обработанные камни железистого песчаника в форме параллелепипеда. Обращаем внимание на то, что при различной длине и ширине толщина их составляет 12–13 см или 25–26 см. Вероятно, здесь мы имеем дело с остатками каких-то легких пристенных построек подпрямоугольной формы с примерными размерами 2,5 × 3,5–4 м в плане. А выявленные при зачистке ровики являются остатками неглубокого, впущенного в материк фундамента. Расположенные по углам обработанные камни служили для общего усиления конструкции. Обратим внимание и на то, что, судя по фундаменту, эти постройки конструктивно были привязаны к одному из контрфорсов внутреннего панциря стены цитадели.

Внутреннее пространство «клетей» представляло собою отдельные помещения для хранения, о чём свидетельствуют неглубокие хозяйственные ямы овальной в плане формы, которые, однако, занимали значительную площадь помещения. Наибольшая из них имела горизонтальные размеры 220 × 150 см при общей глу-

бине 115 см. Скорее всего, здесь сберегались продуктовые запасы гарнизона, пребывающего в цитадели.

Несколько южнее от внутренней стены, в 3–5 м к югу (ближе к центру двора) прослежена линия крупных камней, среди которых также были обработанные параллелепипеды. Отметим, что на некоторых из них явно читались следы работы долота: в виде двух параллельных линий на расстоянии 2–2,5 см друг от друга. Протяженность этих непрерывных следов от долота составляла до 20 см. Выявленная линия камней, что шла практически параллельно стене цитадели, являлась, скорее всего, остатками ограды, которая ограничивала территорию с хозяйственными помещениями. Возможно, эта территория имела и дополнительный навес. Об этом косвенно свидетельствуют остатки неглубоких, впущенных в культурный слой столбовых ямок, которые в незначительном количестве удалось проследить лишь в профилях траншей.

Таким образом, в пределах цитадели нам удалось выявить небольшие хозяйственные помещения для хранения запасов и небольшую хозяйственную зону по их обслуживанию, что в корне отличает от обширных хозяйственных построек, выявленных на городище, но за пределами цитадели. В южной части городища, между внешним и средним валом выявлено 10 хозяйственных сооружений различной степени сохранности. Они, скорее всего, служили для хранения каких-то общественных продовольственных запасов, в отличие от небольших запасов в цитадели, что предназначались для пребывающего там небольшого количества потребителей (гарнизона крепости — ?).

Я. В. Пилипчук (Київ)

БОРЬБА ЗА АВАРСКОЕ НАСЛЕДСТВО

Одним из интереснейших аспектов истории является история Подунавья в IX в. Крушение Аварского каганата обусловило значительные изменения в политической обстановке Задачей данного исследования является изучение вопроса болгарского присутствия в Среднем и Нижнем Подунавье после падения Аварского каганата.

После крушения Аварского каганата в начале IX в. владения авар за Дунаем оказались под властью Дунайской Булгарии. Нужно сказать, что на Балканах франкам при Каролингах пришлось столкнуться с дунайскими булгарами. Они поддержали вождя паннонских хорватов Людевита. Франкам пришлось потратить три года и пять военных кампаний. В 827 г. Сред и равнинная Славония оказалась под властью болгар. В 829–838 гг. в далматской части Хорватии правил Ратимир, который был вассалом болгарских канов. Земли севернее находились в зоне влияния франков, мораване в 822 г. признали власть франков. С 830 г. образовывается Великоморавское княжество во главе которого встал Моймир, который изгоняет Прибину. В Задунавье обособились он и Коцел. С середины IX в. в Среднем Подунавье появились венгры, когда обострились отношения между мораванами и франками. Венгры и кавары использовались князем Ростиславом как наемники против франков.

Свидетельства власти Дунайской Болгарии на севере в письменных источниках немногочислены. В хазаро-еврейской переписке Иосиф писал, что его предки (хазары) гнали в-нн-тр-ов до реки Руна (Дунай). В болгарской летописи сказано, что Аспарух погиб в войне с исмаэлитами на севере. Р. Рашев и Г. Атанасов считают этими исмаэлитами хазар. Нужно указать, что при Аспарухе была основана Дунайская Булгария на территории Мезии. Ее отвоевали у ромеев, хотя ее населял союз семи славянских племен. Также под власть болгар попали северы и тимошане. Булгары просто переподчинили славян себе. Следующий хан Тервел распространял власть Дунайской Булгарии на Загору, область на юг от Родопских гор. Кан Крум распространил власть Дунайской Булгарии на часть Иллирика (Средец и Ниш) и Фракии (Маркианополь, Варна, Филиппополь). Если же вести разговор о северных границах при Аспарухе власть дунайских болгар распространялась на равнинную Мунтению и Онгл (Буджак). Сведения Феофана позволяют утверждать о контроле болгар над землями между Дунаем и Днестром. Его сведения пересказывали Никифор и Анастасий Библиотекарь. Г. Атанасов указывал, что булгары смогли остановить хазар на Бесарабском валу. В грекоязычной надписи из Плиски датированной 818–823 гг. указано на поход дунайских

булгар жупана Корсиса (Окорсеса) из рода Чагатар на славян живших у Днепра. Сам жупан утонув в Днепрі и вероятно тогда воевал против уличей. В Трансильвании на Тисе воевал булгарский зера-таркан Онегавон. Его судьба была похожа на судьбу Корсиса. Эти кампании были организованы при кане Омуртаге. Вероятно эти кампании были направлены на то, чтобы расширить власть на севере. Нужно сказать, что больше информации нам дают результаты археологических исследований. На территории Трансильвании, Валахии и части исторической Молдовы находилось население балкано-дунайской культуры, которую Г. Федоров и В. Козлов небезосновательно называют культурой Первого Болгарского царства. Правда болгарских памятников в Трансильвании А. Катона-Кишиш не зафиксировал. Этот регион населяли славяне и валахи. В сочинении венгерского Анонима правителем трансильванских земель назван вождь валахов и славян Гелу. Власть Дунайской Булгарии в Трансильвании, как и в Паннонии, была достаточно условной. То, что Арнульф запрещал булгарам в 892 г. селиться в Моравии, обозначало только то, что франки

рассматривали Великую Моравию как свою сферу влияния. Земли на юг от Южных Карпат названы — Глад. В других источниках упоминаются Кean и Ахтум. Власть Дунайской Булгарии в Мунтении была ликвидирована только печенегами в конце X в. Касательно же более восточных земель, то власть Дунайской Булгарии над землями Молдовы была ликвидирована при кане Персиане (Маламире) венграми. По сведениям Георгия Монаха (Амартола) те вторглись в болгарские владения и нанесли булгарам поражение. Константин Багрянородный локализирует венгерскую Ателькузу (Этелькузу) между Серетом, Дунаем, Днепром и Ингульцом, то есть степное Северо-Западное Причерноморье.

Таким образом мы прийшли к следующему выводу. Падение Аварского каганата обусловило распространение власти Дунайской Булгарии на восток и север от среднего течения Дуная. Однако в этих регионах не поселялись булгары, хотя болгарские чиновники там присутствовали, которые управляли местные славянами и валахами. Серьезно поколебало власть Дунайской Булгарии в Среднем Подунавье и на север от Нижнего Подунавье появление венгров.

Ю. О. Пуголюк (Полтава)

РЕЧІ ЗАХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ НА ПІВДЕННОМУ СХОДІ РУСІ

Початок XI ст. став переломним для земель, що знаходилися у межиріччі Сули та Ворскли. На той час Русь переживала бурхливий розвиток, який відобразився в економічній та соціальній сферах життя. Втім, під кінець правління Володимира Святославича в деяких землях Русі проявилися відцентрові тенденції, що призвело до протистояння з його синами — зверхниками окремих князівств.

Для населення лівобережних земель найбільші наслідки мав конфлікт Володимира та його сина Ярослава, що загрожував вилитися у війну в 1015 р. На думку багатьох дослідників ця ситуація була використана сіверянами, які разом з печенігами виступили проти Києва. Про причини повстання зараз можна лише здогадуватися, однак князь Борис провів заходи для «умирення городів» сіверянських, про що є згадка в одному з варіантів «Житія» Бориса і Гліба. Вказане писемне повідомлення не суперечить археологічним даним. На сьогодні дослідниками визначається, що населення роменської культури в межиріччі Сули та Ворскли зазнало від великокнязівської влади щонайменше два удари — після 70-х років X ст. і на початку XI ст. між 1015–1019 рр. Прикладом цієї військової компанії можуть слугувати матеріали здобуті під час досліджень літописної Лтави, городищ поблизу сел Зарічне, Журавне та Глинське вказані городища зазнали нападу і пожежі в короткий хронологічний період між кінцем X — початком XI ст. Військові акції великокнязівської влади не привели до запусіння городищ роменської культури, життя на городищах продовжувалося і на протязі XI ст. Про що свідчать об'єкти цього часу виявлені на перелічених вище пам'ятках.

Події першої третини XI ст. не могли не підірвати демографічний потенціал населення лівобережних

земель. З цим пов'язана поява переселенців з інших територій Русі, зокрема полонених «ляхів». Останні потрапили на ці території в результаті спільного походу Ярослава та Мстислава на червенські городи 1031 р. Ярослав осадив «ляхів» по р. Росі, а Мстислав, враховуючи поширення «польської» топоніміки, розмістив їх по Сулі та Сейму.

Археологічним підтвердженням цих подій можуть слугувати специфічні знахідки. Мова йде про зігнуто-кінцеві скроневі кільця з S-подібним завершенням. Ці знахідки є рідкісним явищем для території східних слов'ян, натомість вони широко відомі у західнослов'янських землях. Такі матеріали відомі серед знахідок на Жовнинському могильнику, а також на могильниках поблизу городищ у Вереміївці та Великій Буришці, в нижньому Посуллі. Окрім прикрас, виділяється і особливий глиняний посуд, що характерний для русько-польського порубіжжя та має аналогії в середньовічних матеріалах Польщі. Це вироби із циліндричною (вертикальною) шийкою, край вінець яких загнутий до внутрішньої частини. Знахідки такої кераміки відомі з розкопок у Полтаві, с. Глинському (ур. Леваднюкова гора), на городищі Курган поблизу с. Волинцеве. До кола цих пам'яток, варто віднести і кілька інгумаційних поховань з Липинських курганів в Посеймі, хоча їх датування лишається дискусійним.

Таким чином, не зважаючи на порівняно невелику кількість знахідок західнослов'янського походження на Лівобережжі, можемо констатувати їх присутність не лише пам'ятках Посулля чи Посеймі, а й у межиріччі Псла та Ворскли. Прикметно, що більшість таких матеріалів тяжіє до комплексів XI ст. і може бути співставлена з конкретними історичними подіями.

Н.-М. О. Рибчинський (Львів)

АРХИТЕКТУРНО-КОНСТРУКТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ОБОРОННОЇ ЛІНІЇ № 3 ПЛІСНЕСЬКОГО ГОРОДИЩА НА ОСНОВІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДАНИХ

Пліснеське городище знаходиться неподалік с. Підгірці, Бродівського району, Львівської області. Попри те, що пам'ятка досліджується уже понад 200 років дослідники не надавали особливої уваги вивченню фортифікацій. Першим вивченням оборонних валів городища зайнявся І. Старчук відразу після Другої світової війни. Вже наприкінці ХХ ст. оборонні лінії почав досліджувати М. Филипчук. Під його керівництвом вдалось встановити конструктивні особливості та хронологію усіх валів городища. Окрім цього, вивченням слов'янських фортифікацій на теренах Прикарпаття займались: П. Раппапорт, Б. Тимошук, Л. Михайлина, Б. Томенчук та інші. Реконструкція цієї оборонної лінії має на меті не фактичну відбудову досліджуваного відрізка валу, а проведення вдалої музеєфікації з використанням новітніх технологій, створення варіанту вигляду оборонного валу станом на час його функціонування та окреслення подальшого вектору дослідження, що дозволять краще визначити особливості оборони цієї ділянки городища.

Під час дослідження цієї ділянки городища було виявлено, що конструкція оборонної лінії складалась з валоподібного насипу ґрунту та дерев'яної наземної прибудови. Вдалось встановити, що збережена ширина насипу становила близько 4 м, а уціліла висота складала 0,20 м. Паралельно до гребеня валу, було виявлено рештки прибудови, ширина якої становила 3,00–3,10 м та була репрезентована котлованом. Дорізка повністю вкрита вугільно-золюним прошарком з дрібним камінням та фрагментами кружального посуду. На основі стратиграфічних даних та рухомого матеріалу віднайденого *in situ* об'єкт можна датувати серединою Х ст. Основну оборонну роль виконувала стіна горизонтально покладених колод висотою до 4,5 м. Було виявлено, що січення колоди становило 0,35–0,40 м. На верхньому ярусі знаходились бійниці для обстрілу. Їх розмір з внутрішнього боку сягав 0,1–0,2 м в ширину та до 0,3 м в висоту. З зовнішнього боку розширення бійниць сягало до 0,3 м. Такі бійниці досить ефективно захищали воїнів

від обстрілу. Відстань між ними становила 1,5–1,8 м, що дозволяло захисникам вільно вести обстріл ворога. Припускаємо, що оборонна лінія піддавалась консерваційній обробці: глиняній обмазці та побілці вапном. На це вказують рештки вимазки віднайдені під час досліджень валу. Можна визначити дві основні концепції кріплення стін: конструкції типу «городня» та конструкції типу «столпіе». Варто зазначити, що перший тип є давнішим та простішим. Він зустрічається і на інших валах городищ Прикарпаття, зокрема Добринівцях, Ревного, Ганачівці, Стільському та ін. Варто наголосити на тому, що ця конструкція видається схожою і до інших ліній самого Пліснеська, зокрема зовнішньої, першої та другої. З зовнішнього боку стіна була укріплена валом-відкосом. Його висота могла становити 1,7–2,0, а ширина 2,0–2,5 м, що могло покривати до половини рядів балок основної оборонної стіни. Вал переходив у рів, з якого і взялась земля для підсіпки стіни. Однак, зараз він є майже втраченим. З внутрішнього боку до валу примикала прибудова. Вона складалась з внутрішньої стіни (січення якої становило 0,25–0,3 м) та перекриття, яке служило підлогою для другого ярусу та з'єднувалось з основною оборонною стіною через пази. Висота прибудови становила 1,8–2,0 м і була, скоріш за все, була призначена для технічних потреб оборонців, а не для військових функцій. Також був віднайдений вхід до прибудови. Ширина входу сягала до 1,2 м, а висота сягала близько 1,65 м.

Отже, під час досліджень валу № 3 було виявлено цілий ряд об'єктів військового призначення, які утворюють єдину комплексну систему оборони яка була притаманна для багатьох слов'янських городищ Х ст. Однак повне вивчення цієї оборонної лінії є неможливим, так як вона знищена більш ніж на половину. Попри це залишається можливим визначити конструкцію кріплення горизонтальних балок. Це дозволить краще визначити особливості розвитку військових оборонних технологій слов'янського населення на території українського Прикарпаття наприкінці I тис. н. е.

Г. Е. Свистун (Харьков)

МЕСТОПОЛОЖЕНИЕ КОТКОВСКОГО ГОРОДИЩА: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПИСЬМЕННЫХ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ

Котковское городище в бассейне р. Северского Донца, известное еще исследователю древностей В. В. Пассеку, проводившему свои работы в первой половине XIX в., в дальнейшем было утеряно. Вопрос касательно его локализации на местности стал наиболее насущным с увеличением интереса к лесостепным салтово-маяцким городищам, образующим в этом микрорегионе сеть укрепленных пунктов. Работа по их изучению привела к выявлению, помимо ранее известных, целого ряда укреплений, что позволило во

многим по-новому подойти к оценке их стратегической роли и военных характеристик. При этом данные о Котковском городище, существование которого как такового не подвергалось сомнению, отсутствуют. Это делает общую картину нашего понимания означенных выше вопросов менее объективной.

При попытках локализации Котковского городища в конце XX — начале XXI вв. с этим памятником соотносили, в частности, Хотомлянское городище, что оказалось ошибочным после обнаружения ошибки

в академічному виданні Книги Большому Чертежу 1950 г. В ньому було замінене вихідне до сучасного часу слово, що визначає відстань на місцевості відносно одне до одного укріплень, на сучасне — схоже за звучанням, але з іншим значенням. В результаті такої заміни були отримані, замість чіткого орієнтира на місцевості, дві — невідповідні дійсності — локалізації для одного пункту. Внаслідок цього дослідники довгі роки не могли знайти Котковське городище і приступити до його всебічного вивчення.

Визначивши на карті, згідно з історичними джерелами, район для пошуку, повністю відповідний старим вказівкам відстаней між городищами, в польовий сезон 2017 г. фортифікаційні споруди в означеній точці були знайдені.

Укріплення знаходиться на плато правобережжя Северського Донця в 5 км на північний-схід від с. Кичевки і в 3 км на північний-захід від пгт Печенеги. Фортифікаційний пам'ятник площею 1,15 га (з урахуванням площі оборонних споруд) представляє собою дві суміщені лінії оборони, влаштовані за системою ров-вал, які в плані утворюють близьку до кола конфігурацію. Вал зовнішньої лінії оборони досягає висоти 0,7–0,8 м при ширині близько 4 м. Прилеглий до нього ров прослідковується як у вигляді впадини до 0,7 м, досягає в ширину 2–3 м. Вал внутрішньої лінії оборони досягає висоти 1,2–1,5 м при ширині близько 4 м. Прилеглий до нього ров прослідковується як у вигляді впадини до 1 м, має ширину

близько 2–3 м. В конструкції валів прослідковуються розбиті піщаникі камені. Внутрішній двір городища загальною площею близько 0,47 га розділений приблизно пополам додатковим валом загальною висотою до 0,7 м і шириною до 1,5 м. По напрямку до центральної частини двору цей вал поступово зменшується і стає майже непомітним на сучасній поверхні. Максимальні розміри пам'ятника по лінії захід-схід становлять 120 м; по лінії південь-північ — 125 м.

На території городища в роки Другої світової війни розміщувався німецький опорний пункт, який в значній мірі пошкодив пам'ятник великою кількістю ходів зв'язу, кулеметними гніздами та іншими польовими спорудами військового призначення. Найкраще збережена південна частина городища. Північна майже повністю вирівняна, але траса проходження укріплень прослідковується на поверхні при аналізі мікрорельєфу і завдяки зміні характеру рослинності, що достатньо чітко фіксується аеро- та космічними зйомками.

Фортифікаційні споруди, враховуючи загальну систему розміщення городищ в мікрорегіоні, використані будівельні матеріали та оточуючі пам'ятники селища та могилок, можна віднести до епохи Середньовіччя, а саме до салтово-маяцької культури. Уточнити конструктивні особливості укріплень і його культурно-хронологічні характеристики стане можливим при проведенні додаткових досліджень.

А. О. Харламова (Харків)

СЕРЕДНЬОВІЧНІ КАМ'ЯНІ СТАТУЇ «ПІЗЬНОГО» ВИГЛЯДУ: ДАТУВАННЯ ТА ТИПОЛОГІЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СЕРЕДЬНОГО ПОДІНЦІВ'Я)

Серед усього масиву середньовічної кам'яної скульптури виділяється група статуй, особливістю яких є відсутність зображення рук і ніг, а посудина зображена схематично, у вигляді квадрата чи ромба, або відсутня взагалі. У більшості випадків фігура зображена до пояса, хоча на скульптурі простежуються сліди обробки по всій довжині. У середньому Подінців'ї виявлено 29 статуй цієї групи, що складає близько 11 % від усього масиву середньовічних кам'яних статуй регіону.

Г. О. Федоров-Давидов, об'єднавши їх з кипчацькими статуями, відніс ці скульптури до типу III — стелопоподібних статуй. С. О. Плетньова вперше окремо виділила статуї без зображення рук і ніг, віднесла їх до типу VII і датувала XIII ст., втім, не виключаючи, що деякі статуї цього типу продовжували побутувати і в золотоординську епоху. К. І. Красильников статуї, виконані у вигляді антропоморфного стовпа, відніс до типу VI і датував першою половиною XIII ст.

Усі вищезазначені дослідники вважали, що статуї даної групи належать половцям на заключному етапі їх панування у східноєвропейських степах. Л. С. Гераськова, опираючись на близькість даної групи статуй одночасно і середньоазійській, і половецькій скульптурі, висловила думку щодо їх торчеської приналежності.

Автор вважає, що цю групу статуй слід датувати другою половиною XIII — першою половиною XIV ст. Факт виникнення статуй «пізнього» вигляду, відрізняючись від більш ранніх половецьких скульптур, пов'язаний із припливом нового населення з Середньої Азії та релігійними потрясіннями після монголо-татарських завоювань. Верхня хронологічна межа зумовлена прийняттям при хані Узбеку мусульманства як державної релігії в Золотій Орді. Після утвердження ісламу традиція виготовлення та встановлення кам'яних статуй зникає.

Цю датування підтверджується археологічними даними. За даними О. В. Євглевського та Є. В. Круглова, статуя «пізнього» вигляду виявлена в святилищі на кургані поблизу станиці Кременської на Нижньому Дону разом із червоноглиняною корчагою, виготовленою не раніше середини — третьої чверті XIII ст. С. В. Гуркін припускає, що кочовики продовжували споруджувати святилища до першої половини XIV ст.

Боротьба з поклонінням язичницьким ідолам у золотоординську епоху могла призвести до схематизації зображення посудини, яка традиційно вважалася «вмістилищем» душі померлого. У зв'язку із схематичністю або відсутністю зображення посудини,

«непотрібними» стають зображення рук, які тримали цю посудину, а разом з ними «зникають» і ноги, що й надало статуям даної групи вигляд антропоморфного стовпа.

Статуї «пізнього» вигляду за способом передачі людської фігури можна розділити на два типи. До першого типу відносяться скульптури, на яких фігура людини передана у вигляді стовпа, квадратного у перетині. Характерними особливостями статуй цього типу є схематичне зображення посудини у вигляді ромба чи квадрата над поясом, який позначений двома врізними лініями. До другого типу відносяться статуї

у вигляді антропоморфного стовпа. Цим скульптурам притаманне реалістичне виділення плечей, грудей і невеликого живота та відсутність бодай схематичного зображення посудини і прокресленого пояса, як на скульптурах попереднього типу.

Таким чином, середньовічні статуї «пізнього» вигляду слід датувати золотоординським часом. Серед них можна виділити два типи. Розподіл типів за територіальною або хронологічною ознакою потребує розширення джерельної бази і подальших досліджень у цьому напрямі.

А. В. Юрченко (Чугуїв)

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ЧУГУЄВІ ТА ЙОГО ОКОЛИЦЯХ

Чугуївське городище — одна з пам'яток салтівської культури в регіоні верхньої течії Сіверського Дінця. Давнє городище знаходиться на правому березі річки повністю в межах сучасного міста. Через активну будівельну діяльність, що розгорнулася в місті в XVIII—XIX ст. н. е., оборонні споруди були знищені і на початок XX ст. перестали бути помітними неозброєним оком. З цієї ж причини не території городища не можливо зібрати підйомний археологічний матеріал. Проте, в публікаціях зазначається, що розвідки на території городища в різний час проводили В. В. Пасек, Н. Д. Борисяка, Б. А. Рібаков та Б. А. Шрамко. Не дивлячись на відсутність масового матеріалу, були зроблені висновки про приналежність городища до кола старожитностей скіфського часу, пізніше — роменської культури та епохи Київської Русі.

В середині XX ст. розвідки на Чугуївщині проводились Б. А. Шрамком та Ю. В. Буйновим. Проте, салтівська пам'ятки не входили в сферу їх наукових інтересів і не були ретельно описані, тим більше — опубліковані.

В 1996 році розвідувальний шурф на городищі заклав Л. І. Бабенко. Він доходить наступного висновку: першим шаром функціонування городища є шар салтівської культури кінця VIII — IX ст. н. е. За межами городища і, відповідно, історичної частини міста, фіксуються матеріали більш ранніх часів, але оборонні споруди беруть початок в VIII ст. н. е. Висновки Л. І. Бабенка в подальшому підтвердились результатами досліджень, що їх з 2004 р. на городищі та околицях проводить експедиція під керівництвом Г. Є. Свистуна. Його наукові інтереси сконцентровані навколо досліджень городищ. Проте розвідками було досліджено значні території як самого м. Чугуєва, навіть його околиць, так і сучасного Чугуївського району. Саме цим дослідником було проведено розкопки Чугуївського городища та городища Кочеток-I та Кочеток-II. Було відкрито ряд неукріплених поселень як з матеріалами раннього середньовіччя, так і попередніх та наступних епох. Також було проведено дослідження майже повністю знищеного грабіжниками кремаційного могильника поблизу сел. Кочеток. З огляду на те,

що Г. Є. Свистун тісно співпрацював з КЗ «Художньо-меморіальний музей І. Ю. Репіна» (далі — ХММ), основну масу матеріалів, отриманих в ході розвідок та розкопок, він передавав до фондів цього музею, де вони доступні для аналізу. Основна маса матеріалів, отриманих в ході розвідок та розкопок, знайшла своє місце в публікаціях.

З 2014 року розвідки в означеному регіоні проводить співробітниця «ХММ», автор матеріалів. Так, експедицією під керівництвом Юрченко А. В. було оглянуто значні території в околицях сел Новопокровка, Кочеток, Тетлега. В сфері інтересів дослідниці — неукріплені поселення раннього середньовіччя. Саме їх виявлення та фіксація стану вже відомих поселень було метою розвідок. З огляду на те, що вони концентруються своєрідними «гніздами», оглядалися також території городищ — Кочеток-II та городища в сел. Есхар, довкола яких виявлені такі гнізда поселень. За нашими спостереженнями, як і спостереженнями інших досліджень, на більшості поселень з матеріалами салтівської культури є ранній етап заселення території в різні етапи епохи палеометалів. Традиційно, на поселеннях виявляли матеріали зрубної і бондарихінської культур епохи бронзи. На поселенні Кочеток-ВУВГ також були зафіксовані кераміка, типова для пізнього неоліту, матеріали культури кола бабіне, та один фрагмент посудини катакомбної культури. За потреби оглядалися також території, на котрих фіксувались поховання носіїв салтівської культури. Чугуївське гніздо поселень та сусідні до нього знаходяться в ареалі поширення кремаційного обряду поховань. Саме за таким обрядом здійснювались поховання на могильнику біля автобусної зупинки Кочеток-Берізка. Цей могильник також майже повністю знищений грабіжниками.

Отже, на сьогоднішній день на території Чугуївського району виявлено декілька городищ з матеріалами салтівської культури, близько 20 відкритих поселень, а також могильники за обрядом кремації. Регіон видається перспективним для дослідження пам'яток салтівської культури.

ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ І ОСВІТИ

В. М. Безверха (Кропивницький)

ВНЕСОК РОДИНИ ЗЛАТАРСЬКИХ У РОЗВИТОК НАУКИ ТА ОСВІТИ В БОЛГАРІЇ

Родина Златарських тісно пов'язана з подіями національного відродження в Болгарії у середині XIX — на початку XX ст. Частина її представників досягли вершин в освітній та науковій сферах. Повага до науки в родині Златарських була започаткована батьком — Николою Златарським (1823–1875 рр.). Ще в період панування Османської імперії в Болгарії, він керував школою в м. Тирново. На той час Н. Златарський заявив про себе як педагог-новатор, викладаючи за белл-ланкастерським методом. Крім того Н. Златарський був активним учасником суспільно-політичних рухів. Будучи лідером в суспільстві, він став прикладом для власних дітей.

Сини Н. Златарського досягнули високих успіхів у викладацькій та науковій діяльності. Георг Златарський (1854–1909 рр.) був основоположником геологічної науки у Болгарії, Васил Златарський (1866–1935 рр.) — фундатором тогочасної болгарської історичної науки.

Охарактеризуємо основні здобутки обох братів. Перша наукова праця Г. Златарського «Рудите в България» (1882) стала водночас першою роботою з геології у звільненій Болгарії. Саме тому цю подію вважають зародженням болгарської геологічної науки. З 1894 р. він читав лекції з геології у Вищому училищі Софії. У 1895 р. Г. Златарського обрали доцентом, а у 1897 р. — професором та завідувачем кафедри геології. В університеті він читав лекції із загальної геології, історичної геології, геології Болгарії, фізіографічної і динамічної геології, геотектоніки і стратиграфії геології, палеозоології та динамічної геології. Георг Златарський проявив себе і в адміністративній діяльності — двічі був обраний ректором університету (у 1897–1898 рр. та у 1901–1902 рр.). Після двох ректорських каденцій у 1903–1904 рр. він працював на посаді декана фізико-математичного

факультету. У свій час Г. Златарський був одним з кращих геологів Болгарії та Південно-Східної Європи.

Молодший брат — Васил Златарський, розпочав свою викладацьку діяльність у 1895 р. при першій чоловічій гімназії та у Вищому училищі в Софії. У 1897 р. він отримав звання доцента при кафедрі болгарської історії Вищого училища. У 1901 р. — екстраординарного професора, у 1906 р. — ординарного професора кафедри болгарської історії та історії балканських народів Софійського університету. В університеті В. Златарський читав цілу низку лекційних курсів — з історії Болгарії (з моменту створення Першого Болгарського царства до XVII ст.), болгарської історіографії, візантійського літописання як джерела з історії Болгарії, історія Румунії, Сербії та ін. В. Златарський у своїй викладацькій діяльності не обмежився Софійським, він також читав лекції в інших навчальних закладах. Як і його старший брат він був талановитим керівником. Його тричі обирали деканом історико-філологічного факультету (у 1906–1907 рр., 1907–1908 рр., 1919–1920 рр.) та двічі на посаду ректора університету (у 1913–1914 рр. та 1924–1925 рр.). Серед близько 200 наукових публікацій автора вирізняється фундаментальна тритомна праця з історії Болгарії — «История на българската държава през средните векове».

Безумовно, однією з найбільших заслуг родини Златарських — став внесок її представників у розбудову освіти щойно звільненої від османського панування Болгарії. Ще більш виразними були результати їх праці у науковій сфері. На сучасному етапі наукові роботи Георга та Василя Златарських не втратили актуальності. Завдяки високим досягненням своїх представників родина Златарських займає особливе місце в історії Болгарії середини XIX — першої половини XX ст.

О. М. Каковкіна (Дніпро)

ІНОЗЕМНІ УЧАСНИКИ ВСЕРОСІЙСЬКИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ З'ЇЗДІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ. В УКРАЇНІ

Всеросійські археологічні з'їзди (далі — АЗ) другої половини ХІХ — початку ХХ ст. стали важливою складовою у розвитку вітчизняної історії та археології. Поряд із значними досягненнями у дослідженні історії АЗ, зокрема в Україні, питання про участь іноземних вчених, представників закордонних товариств, залишається маловивченим. Цей аспект дозволяє розкрити характер наукових міжнародних зв'язків вказаного періоду, їх особливості, роль АЗ у презентації зарубіжного досвіду тощо. Почасти він розкривається у дослідженнях О. Формозова, М. Бломбергової, О. Павлюченка, О. Каковкіної, П. Пеняка та інших. Мета пропонованої розвідки — презентувати коло іноземних учасників з'їздів, що відбулись в Україні, їх наукових доробків. В основі дослідження — видання АЗ та джерела з їх історії.

Іноземні учасники запрошувались організаторами, як правило, особисто О. С. Уваровим та П. С. Уваровою від імені Імператорського Московського археологічного товариства. Статус АЗ як всеросійських не передбачав широкої участі іноземців, але їх присутність сприяла розширенню наукових зв'язків та мала засвідчити високий рівень зібрань. О. С. та П. С. Уварови, розвиваючи власні контакти із закордонними вченими, товариствами, в дозволені владою умовах та політичних обставинах намагались подолати відчуженість історико-археологічних досліджень вітчизняних вчених. Розвитку міжнародних наукових контактів сприяла загальна лібералізація суспільного життя в Російській імперії у другій половині ХІХ ст. Разом з тим, впливовими чинниками були міждержавні суперечності та кризи.

Імена учасників-іноземців містять списки, вміщені в «Трудах» АЗ. Так, від найменшої кількості усіх учасників — 130 — на першому АЗ, до найбільшої — понад 600 у Ризі, кількість їх така: I — 7 (Москва, 1869), II — 26 (Санкт-Петербург, 1871), III — 12 (Київ, 1874), IV — 4 (Казань, 1877), V — 5 (Тифліс, 1881), VI — 6 (Одеса, 1884), VII — 5 (Ярославль, 1887), VIII — 9 (Москва,

1890), IX — 10 (Вільна, 1893), X — 21 (Рига, 1896), XI — 24 (Київ, 1899), XII — 0 (Харків, 1902), XIII — 0 (Катеринослав, 1905), XIV — 0 (Чернігів, 1908), XV — 19 (Новгород, 1911). Останній, XVI АЗ, планувався у Пскові на 1914 р. та не відбувся.

З шести з'їздів в Україні найбільш представницькими стали Київські, особливо XI-й. Виразною межею щодо участі іноземців став 1899 р., коли конфлікт з приводу участі українських вчених-галичан в Київському АЗ призвів до обмеження запрошень на з'їзд у Харкові та їх відсутність на наступних з'їздах у Катеринославі (француз Ж. де Бай придбав членський квиток, але не приїхав на з'їзд) та Чернігові, зважаючи при цьому на складні політичні обставини періоду.

Більшість іноземних учасників були з Австро-Угорщини, Німеччини чи Франції, а також з Болгарії, Сербії, Греції й навіть США. Головні наукові напрямки, які зумовили запрошення зарубіжних вчених, — первісна історія, візантіністика та, насамперед, слов'янська. Переважали вчені слов'янського походження (чехи, серби, поляки, боснійці, хорвати), та вчені із слов'янофільськими поглядами (наприклад, Р. Вірхов, А. Рамбо, барон Ж. де Бай, Л. Леже та інші). Так, Л. Леже вважається засновником французької слов'янської школи. Крім вказаних відомих дослідників відзначимо: Л. Нідерле, чеського славіста, Б. Дудіка, чеського історика, археолога та філософа, відомого фахівця з історії Моравії, С. Новаковича із Сербії, історика, філолога та політичного діяча, міністра народної освіти, у подальшому — прем'єр-міністра Сербії, Ф. Рачкі, хорватського вченого і громадського діяча, одного з організаторів Югославської Академії наук та Загребського університету.

Зарубіжні вчені, презентуючи свої дослідження, рівень їх організації, сприяли поширенню інформації про досягнення українських колег, формуванню особистих та корпоративних контактів, «вписуючи» вітчизняний науковий сегмент у європейський простір.

О. В. Калугін (Харків)

ПОЧАТОК ВИКЛАДАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ АРХЕОЛОГІЇ ТА ІСТОРІЇ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА У НАВЧАЛЬНИХ КУРСАХ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1805–1864 рр.)

Харківський університет по праву можна вважати найдавнішим освітнім центром Наддніпрянської України. Він має славетну історію, і за цей період в стінах університету пройшли процес становлення і розвитку ряд навчальних дисциплін, які мають важливе значення для сучасного освітнього процесу. Серед них слід виділити археологію та історію первісного суспільства.

Мета дослідження — простежити початок викладання елементів археології та історії первісного суспільства в університетських навчальних курсах з 1805

по 1864 роки. Нижня хронологічна межа — це дата заснування Харківського університету, а верхня — початок дії нового університетського статуту 1864 р., котрий приніс ряд змін у навчання студентів і викладання курсів.

Робота спирається на діловодні джерела та джерела особового походження викладачів Харківського імператорського університету. Це питання досліджували такі харківські науковці, як Б. А. Шрамко, В. К. Міхеєв та В. В. Скирда, але вони приділяли увагу становленню археології як науки і не ставили за ціль

розкрити навчальний процес, взаємодію викладача зі студентом.

У 1805 р. було засновано Харківський університет, при якому відкрили чотири факультети. Одним з них був словесний факультет (*facultas litteraria*). Він об'єднав предмети нинішніх історичного та філологічного факультетів. Звісно, спеціалізованої кафедри для викладання археології та історії первісного суспільства створено не було. І таких окремих навчальних курсів не викладали. Тільки їх елементи просліджувалися в різних лекціях викладачів університету. Кафедра, де викладачі частково торкалися моментів, пов'язаних з зазначеними вище дисциплінами, носила назву — кафедра старожитностей і мови латинської.

Зосередивши увагу на огляді викладання лекцій за 1805–1812 рр., можна відмітити, що екстраординарний професор Бернард Рейт читав «Стародавню історію», інспектор казеннокоштных студентів Гавриїл Успенський — «Старожитності Російської імперії», а ординарний професор Яків Белен де Балю — «Грецьку археологію». Потрібно відзначити і лекції німецького професора Х. П. Роммеля, який на кафедрі латинської словесності викладав курс «Грецькі старожитності». Трохи пізніше, за власною ініціативою, професор починає проводити філологічний семінар, де за його словами «...преподалась высшая грамматика, критика, герменевтика и археология». З 1812 по 1813 роки (у 1814 покинув Харківський університет) Роммель викладав курс «Римські старожитності», де звертав

головну увагу на римських авторів і матеріальну спадщину цієї держави.

Новий університетський устав 1835 року встановив жорстку регламентацію у відношенні до викладацької діяльності професорського складу. Професори обов'язково повинні були надавати свої навчальні програми деканам і робити звіти про їх виконання. Ця система позбавляла викладачів індивідуальності. Наприклад, курс «Римські старожитності», який читав П. І. Сокальський у 1833 р. було урізано і з нього вилучили пояснення про термінологічні аспекти цієї дисципліни.

Дисципліни, в яких прослідковувались елементи археології та історії первісного суспільства продовжували викладати. Магістр історичних наук В. Ф. Цих у 1834 р. читав для студентів морально-політичного та словесного відділень «Загальну давню історію». Ад'юнкт С. С. Лук'янович викладав студентам у 1840 р. курс «Римські старожитності» за власними записами. Ординарний професор А. П. Рославський-Петровський у 1851 р. також читав курс «Стародавня історія» за власними записами.

Таким чином, у 1805–1863 рр. у різних лекційних курсах Харківського імператорського університету починають викладати тільки елементи археології та історії первісного суспільства. Це було пов'язано з повільним виокремленням і невизначеністю цих дисциплін в тодішньому освітньому процесі та браком кваліфікованих кадрів.

С. И. Лиман (Харьков)

**АКТОВАЯ РЕЧЬ М. К. РОБУША
«ВЗГЛЯД НА ВОЕННЫЕ НАУКИ У ДРЕВНИХ И НОВЕЙШИХ НАРОДОВ» (1822)
КАК ИСТОЧНИК ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ПЕРИОДА
ЗАРОЖДЕНИЯ ХАРЬКОВСКОЙ МЕДИЕВИСТИКИ**

Первая треть XIX в. — время зарождения отечественной медиевистики. История зарубежного Средневековья фигурировала в учебных планах под разными названиями почти сразу после открытия в 1804 г. Харьковского университета. Отдельные проблемы средневековой истории рассматривались в течение первого тридцатилетия его деятельности на страницах двух десятков научных работ. Самым распространённым видом этих работ являлись публикуемые актовые речи. И хотя ни одна из них не была целиком посвящена средневековой тематике, которая рассматривалась контекстно, в рамках общеисторических и иных проблем, анализ подобных работ даёт определённое представление о воззрениях харьковских учёных на историю Средних веков на этапе зарождения отечественной медиевистики.

История Средних веков рассматривалась в актовых речах не только историков, философов, юристов. В учебных планах Отделения физических и математических наук Харьковского университета фигурировал предмет «военные науки». Этот предмет читал один из первых выпускников Харьковского университета Михаил Кузьмич Робуш (1780 — после 1833). Выходец из дворянской семьи, он окончил Слуцкое

главное училище (1806), физико-математическое отделение Харьковского университета (1811), после чего продолжил в 1812–1815 гг. изучение военных наук в С.-Петербургском университете. После столичной стажировки, М. К. Робуш состоял в 1815–1833 гг. на службе в Харьковском университете: адъюнктом (с 1816 г.), экстраординарным (с 1825 г.), ординарным (с 1826 г.) профессором кафедры военных наук. Одновременно он преподавал в Харьковском институте благородных девиц и в принадлежащем ему Харьковском мужском пансионе.

В своей актовой речи «Взгляд на военные науки у древних и новейших народов» (1822) М. К. Робуш значительное место уделит Средним векам, хотя именно эта часть работы наиболее противоречива. Так, заявив о том, будто «военная наука, уже едва известная при падении Западной империи, совсем исчезла под развалинами оной, и появилась в Европе по прошествии 3–4 веков» (с. 7), автор в то же время указал на успешные походы Хлодвига и его преемников. Первые из Средних веков с их войнами, где, по выражению М. К. Робуша, «везде толпы войска без порядку и искусства», мало отличались в его изложении от последних: «Изобретение пороха не усовершило военной

науки; оно доставило только новые способы к истреблению и нанесло последний удар рыцарству» (с. 8). Строгость своего приговора огнестрельному оружию М. К. Робуш довёл до того, что утверждал, будто оно «ещё более остановило успехи тактики, ибо с этого времени армии перестали сходиться, и случай ещё более, а соображения менее начали управлять жребием сражений» (с. 10).

Данные противоречия в рассуждениях М. К. Робуша покажутся ещё масштабнее, если учесть, что полководцами, которые, по его словам, «восстановили военную науку», он считал голландского принца Морица Нассауского и шведского короля Густава II Адольфа. При этом о Густаве, как «восстановителе» военных наук, автор повествовал в своей речи три раза. Общеизвестно, однако, что успехи шведов, помимо железной дисциплины, объяснялись активным

применением ручного огнестрельного оружия и облегчённых полевых орудий, а Густав не только не возродил, вопреки утверждению автора, значения пикнёров, но, напротив, увеличил количество стрелков. Наконец, трудно поверить М. К. Робушу, что военная наука средневековой Европы не выдвинула в эпоху между Хлодвигом и Морицом Нассауским с Густавом II Адольфом никого, достойного упоминания. При этом в концептуальном плане автор, по сути, ставил знак равенства между понятиями «военные науки» и «воинственность» народов.

Эти противоречия объяснимы тем, что профессиональным историком М. К. Робуш не был. В то же время состояние тогдашней отечественной исторической науки отражала его провиденциальная точка зрения на истоки войн, как на порождение страстей, связанных с грехопадением человека.

В. Е. Науменко (Симферополь), Л. Ю. Пономарев (Керчь)

Е. И. ЛОПУШИНСКАЯ И ЕЕ «ИСТОРИЧЕСКАЯ СПРАВКА» О КЕРЧЕНСКОЙ ЦЕРКВИ ИОАННА ПРЕДТЕЧИ (1968 г.)

Керченская церковь Иоанна Предтечи обратила на себя внимание российской и западноевропейской «интеллектуальной элиты» уже в конце XVIII в. С этого времени приоритетными вопросами по отношению к ней оставались дата ее сооружения, хронология строительных периодов и реконструкция первоначального архитектурного ансамбля. К сожалению, решить их оказалось непросто, поскольку в XIV в. храм подвергся реконструкции, в результате чего его архитектурный облик претерпел кардинальные изменения. В очередной раз он был отремонтирован в XVI или XVII вв., а в 1801–1804 гг. и 1895 г. к нему пристроили два новых придела. В итоге, западная стена древнейшей части церкви была разобрана, а остальные стены скрыты под слоями штукатурки и бутовой кладки. Соответственно, возможности ее изучения оказались существенно ограничены, к тому же провести его в полном объеме длительное время не удавалось, поскольку церковь до 30-х гг. XX в. оставалась действующим храмом.

Комплексное архитектурно-археологическое обследование памятника удалось осуществить лишь три десятилетия спустя. В 1965 г. Госстрой Совета Министров СССР поручил Республиканским специальным научно-реставрационным производственным мастерским провести историко-архивные и натурные исследования для разработки проектной документации по реставрации церкви. С 1967 по 1970 гг. эта работа была выполнена Е. И. Лопушинской (1920–1995).

К сожалению, материалы обследования памятника опубликованы не были. К их числу относятся «Отчетная записка», получившая наименование «Исследование памятника архитектуры VIII—XIX вв. — церкви Иоанна Предтечи в г. Керчи Крымской области (Историческая справка)».

В первой ее части Е. И. Лопушинская проанализировала итоги предыдущих архитектурно-археологических исследований, проведенных А. А. Авдеевым,

Н. П. Кондаковым, П. П. Покрышкиным, Н. И. Бруновым, П. Д. Барановским, П. И. Юкиным, О. И. Домбровским, А. Л. Якобсоном, И. Б. Зеест, Т. И. Макаровой, Е. В. Веймарном, М. А. Фронджуло и Ю. С. Асеевым.

Во второй части автор привела краткие результаты собственных «натурных» исследований, полученных в 1967 г. при помощи обмеров церкви, а также нескольких десятков «зондажей», устроенных в ее стенах и разведочного шурфа, заложенного вместе с Д. С. Кирилиным (Керченский музей) с южной стороны фасада.

И, наконец, в последней части исследовательница сформулировала свои выводы относительно «строительной истории памятника». Что касается начального ее периода, она осталась солидарной с Н. И. Бруновым и А. Л. Якобсоном, причем, не только в отношении предложенной ими дате сооружения церкви (VIII—IX вв.), но и ее возможным малоазиатским архитектурным истокам. Вместе с тем, исследовательница отметила, что церковь Иоанна Предтечи не нашла себе полных аналогий среди других памятников, а поэтому занимает исключительное место в византийской культовой архитектуре. Начало следующего строительного периода Е. И. Лопушинская датировала серединой XIV в., когда церковь подвергалась «капитальной реставрации», а заключительный период отнесла к османскому времени, допустив, что в XVI — начале XVII вв. ее превратили в мечеть.

Этой же исторической схемы Е. И. Лопушинская придерживалась и в дальнейшем. Однако, Т. И. Макарова, а затем и другие исследователи, внесли в нее коррективы, базируясь на собственных результатах, полученных путем археологических раскопок или историко-архитектурного анализа. К сожалению, никто из них так и не привлек все имеющиеся на тот момент материалы в полном объеме, и, тем более, не корректировал их, поэтому время сооружения

церкви продовжало оставаться дискутируемым вопросом. Как и прежде, «хронологическая вилка» для нее варьировалась между VIII—XIV вв.

Дальнейшее аргументированное обсуждение этого вопроса представляется осуществимым лишь в случае полного привлечения материалов архитектурных обследований церкви (в первую очередь отчета Е. И. Лопушинской) и археологических данных

(полевых отчетов Т. И. Макаровой, М. А. Фронджуло, Е. В. Веймарна, В. Н. Холодкова). Кроме того, было бы желательно продолжить археологическое изучение памятника и прилегающих к нему участков. Полученная в процессе их раскопок стратиграфическая колонка, в совокупности с материалами предыдущих исследований, возможно, позволит подтвердить одну из предложенных для церкви дат.

О. В. Принь (Київ)

ПЕРВІСНА АРХЕОЛОГІЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА У ПРИВАТНОМУ ЛИСТУВАННІ АРХЕОЛОГІВ В. О. ГОРОДЦОВА ТА В. Ю. ДАНИЛЕВИЧА

Для історії археологічної науки та освіти в Україні все більше значення набуває введення до наукового обігу епістолярної спадщини видатних вчених, аналіз та публікація. Зокрема, листування Василя Олексійовича Городцова (1860–1945) з Василем Юхимовичем Данилевичем (1872–1936), що зберігається в особовому архівному фонді В. Ю. Данилевича, містить приватну інформацію, не відображену в офіційних документах, відтворює безпосередні наукові стосунки вчених, характеризує події свого часу, сучасниками яких вони були.

Харківські дослідники В. В. Скирда та І. М. Скирда, спираючись на опубліковані матеріали та архівні джерела, детально дослідили у 2015 р. у своїй розвідці практичну діяльність та археологічні дослідження В. О. Городцова на території України в її сучасних межах. Однак, запропоновані до Вашої уваги листи В. О. Городцова до В. Ю. Данилевича дозволять більш детально простежити перебіг археологічних подій, що відбувалися у 1904–1915 рр. в Україні.

У особовому архівному фонді Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського № 29 «Данилевич Василь Юхимович (1872–1936) — історик, археолог» знаходиться на зберіганні 1651 одиниця архівних документів, що хронологічно охоплюють період з 1893 до 1936 року. Серед них чільне місце займає епістолярій вчених. Зокрема, серед адресатів та кореспондентів: В. Б. Антонович, Д. І. Багалій, М. Ф. Біляшівський, В. П. Бузескул, О. І. Веселовський, В. С. Іконников, В. О. Городцов, П. П. Курінний, П. С. Уварова, М. Я. Рудинський, А. І. Маркевич, Е. Х. Міннз, О. С. Федоровський та ін.

В особовому фонді № 29 зберігається 12 листів В. О. Городцова до В. Ю. Данилевича за період з 1904 до 1915 р., надісланих з Москви до Києва. На момент написання самого раннього зі збережених листів В. О. Городцову виповнилось 32 роки, а В. Ю. Данилевичу — 44 роки.

Ще у перших листах 1904–1905 рр. відбувається жвава дискусія між вченими стосовно підбору аналогій до отриманих археологічних матеріалів з розкопаних пам'яток у Бахмутському повіті та їх порівнянням з дослідженими В. Ю. Данилевичем матеріалами. Прохання В. О. Городцова до свого колеги надіслати малюнки бронзових стріл та гвіздків з його досліджень, свідчить про глибоке зацікавлення вчених дослідженнями один одного.

З 12 листів, що аналізуються, тематично остеронь стоїть лист від 4 березня 1905 р., в якому В. О. Городцов, перебуваючи на той час на військовій службі, вдається до філософських роздумів про роль хозар та монголів в історії Русі: «...Хазары первые учили Русь уму-разуму и она взялась за наведение порядка... Монголы для России настоящий божий бич, поднимающийся на ее спину всякий раз как она начинает, по своему обычаю, нравственно и умственно засыпать...».

У одному з листів В. О. Городцов зазначає, що у літньому польовому сезоні 1906 р., який тривав два місяці, він працював у благодатному краю в Полтавській губернії, де розкопував дивовижне Більське городище, яке розташоване на правому березі р. Ворскли, за 60 верст на північ від Полтави. Отримані результати археологічних досліджень Більського городища дуже зацікавили графиню П. С. Уварову, яка на той час була головою Московського археологічного товариства. Вона наполягала на продовженні розпочатих досліджень.

1906 року В. О. Городцова запросили до заснованого Московського археологічного інституту читати новий курс лекцій з первісної археології, і це також знайшло відображення у листуванні вченого. Василь Олексійович звернувся з проханням про допомогу до В. Ю. Данилевича в отриманні окремих матеріалів його авторського «Курсу русских древностей» для закінчення свого курсу «Первобытная археология». Поміж іншим у своїх листах В. О. Городцов виказує захоплення кількістю і розмаїттям археологічних знахідок київських археологів, цікавиться дослідженнями В. В. Хвойки, розкопками Десятинної церкви та дослідженнями на півдні України.

Серед персоналій у листуванні згадуються відомі вчені археологи, історики, антропологи, нумізмати того часу Д. М. Анучін, Ф. К. Вовк, Д. І. Багалій, О. Л. Бертьє-Делагард, Є. К. Редін, О. І. Покровський та ін. Крім того, у листах йдеться про діяльність Антропологічного музею при Імператорському Санкт-Петербурзькому університеті, Російського історичного музею імператора Олександра III; про археологічні дослідження в Бахмутському повіті на Катеринославщині та в Курській губернії. Важливе місце у листуванні займає тема обміну науковою літературою та підготовкою професійних курсів для викладання археології у навчальних закладах.

Безперечно зміст листів свідчить про те, що вчені були дуже гарно знайомі і зверталися один до одного не тільки у приватних справах, але й професійних: у питаннях обговорення археологічних досліджень, інтерпретації віднайдених пам'яток археології, підготовки наукових публікацій, курсів лекцій з первісної археології та окремих філософських питань.

В. В. Скирда (Харків)

МАЛОВІДОМІ ХАРКІВСЬКІ АРХЕОЛОГИ: Є. В. ПУЗАКОВ

В наукових колах широко відомі імена харківських дослідників В. І. Кадеєва та В. К. Міхеєва, які розпочали свою діяльність у галузі археології в 50-х роках ХХ ст. Однак мало хто згадує про Євгена Васильовича Пузакова, який почав активно займатися археологічними пошуками в ті ж самі роки.

Цікавитися археологією Є. В. Пузаков розпочав ще в студентські роки. Достовірно відомо, що він брав участь у розкопках під керівництвом Б. А. Шрамка скіфського городища біля с. Мілова у 1952 р. Перша відома нам публікація молодого дослідника пов'язана з археологією відноситься до 1954 р. Працюючи старшим лаборантом Археологічного музею ХДУ він на сторінках газети «Сталінські кадри», знайомив студентів першокурсників із історією колекції музею та останніми розкопками К. Е. Гріневича і Б. А. Шрамка. В подальшому, протягом багатьох років, Є. В. Пузаков висвітлював визначні події харківської археології не лише на сторінках університетської газети, а й у міській і обласній пресі.

Початок власним дослідженням Є. В. Пузаковим було покладено в 1955 р. (з цього ж року науковець працює в ХІМ), коли в результаті розвідок по берегам Сіверського Дінця ним було обстежено 41 пам'ятку, не менше 20 з яких були відкриті вперше. Загалом, за всі роки розвідкової діяльності дослідником на берега Дінця та його притоків було виявлено близько ста археологічних пам'яток починаючи від доби палеоліту й закінчуючи пізнім середньовіччям. Власне Є. В. Пузакова цікавили старожитності доби енеоліта-бронзи. Серед пам'яток, які розкопував харківський археолог, провідне місце належало багатощаровому поселенню Сердюково-2 (Зміївський р-н Харківської обл.). Слід також згадати розкопаній Є. В. Пузаковим курган

Подальша археографічна публікація вище зазначеного приватного епістолярію В. О. Городцова з В. Ю. Данилевичем дозволить вченим більш детально ознайомитися з листуванням видатних археологів і, занурившись у світ особистого від археології, знайти нові факти для подальших досліджень в галузі історії археології.

поблизу с. Рождественського Лозівського району Харківської області, в якому за шість років було досліджено 41 поховання доби енеоліта-бронзи. Тривалий час проведення розкопок кургану пов'язаний із тим, що головною робочою силою в його експедиції, як і при розкопках інших пам'яток, були учні шкіл Харкова та інших населених пунктів області. Це прививало школярам любов до історії свого краю. Важливо відзначити, що Є. В. Пузаков проводив у палацах культури і клубах населених пунктів поблизу місць своїх розвідок і розкопок публічні лекції з метою популяризації знань про археологічні пам'ятки й необхідність їх охорони та збереження. Серед небагатьох опублікованих праць дослідника особливо важливою слід вважати статтю присвячену періодизації доби бронзи в басейні Сіверського Дінця, яка вийшла друком у 1962 р. в четвертому випуску «Матеріалов по археології Северного Причорноморья». Спираючись головним чином на матеріали власних досліджень Є. В. Пузаков до 1965 р. підготував кандидатську дисертацію «Пам'ятки племен басейну Верхнього Дінця IV—III тисячоліть до н. е.», яка з невідомих нам причин не була захищена. Не зважаючи на це, вчений продовжував археологічні пошуки. Останні розкопки вченого відносяться до 1976 р. Є. В. Пузаков розкопував енеолітичне поселення Світличне -1 у Зміївському р-ні Харківської обл.

Опрацьований нами матеріал дає змогу стверджувати, що в другій половині 50-х — першій половині 70-х років ХХ ст. Є. В. Пузаков був єдиним серед харківських археологів, хто планомірно займався вивченням пам'яток доби енеоліта-бронзи. Забуття його ім'я, на наш погляд, пов'язане з невеликою кількістю наукових публікацій і незахищеною дисертацією.

М. О. Тарасенко, Г. В. Вертієнко (Київ)

ПРОФЕСОР ОЛЕКСІЙ МИКОЛАЙОВИЧ ДЕРЕВИЦЬКИЙ: НЕВІДОМА СТОРІНКА НАУКОВОЇ БІОГРАФІЇ (1894–1895 гг.)

Доля видатного вченого, історика-антикознавця Олексія Миколайовича Деревницького (1859–1943) була цікавою та трагічною. Він здобув вищу освіту на історико-філологічному факультеті Харківського університету. По його закінченню у 1887 р. посідає посаду приват-доцента, а після захисту магістерської (1889) та докторської (1891) дисертацій стає екстра-

ординарним професором при кафедрі класичної філології Харківського університету. В 1893 р. він за власним бажанням був переведений до Одеси, де зайняв посаду ординарного професора кафедри класичної філології Новоросійського університету. В 1894 р. Деревницький стає деканом історико-філологічного факультету, а в 1903 р. — ректором Новоросійського

університету. Через доволі консервативні політичні уподобання у 1905 р. він був змушений піти з посади ректора, але того ж року стає Попечителем Казанського учбового округу. З 1911 р. він займає посаду попечителя Київського учбового округу. Після Більшовицького перевороту Олексій Миколайович переїжджає до Криму. З приходом Радянської влади він вирішує не іммігрувати. До 1930-х рр. Деревицький працює в Кримському педагогічному інституті (в подальшому Таврійський університет) в Сімферополі, а після вимушеного виходу на пенсію в 1930-х рр. перебирається до Ялти. На початку 1941 р. Деревицький переїжджає до Москви, де помирає у 1943 р.

В колі наукових інтересів професора Деревицького було вивчення класичної античної історії та філології, втім, один важливий епізод його наукової діяльності, пов'язаний з давньоєгипетськими старожитностями, виявився забутим. У 1891 р. в місцевості Дейр ель-Бахрі французькими археологами Ж. Дерессі та Е. Гребо було відкрито тайник з похованнями 153 представників жрецьких родин Фів доби XXI династії. Цей тайник отримав назву Баб ель-Гусус. У 1893 р. правитель Єгипту, Хедив Аббас II Хільмі (1874–1944) з нагоди своєї коронації вирішив подарувати половину цих артефактів 17 іноземним державам. Старожитності були розподілені на відповідну кількість лотів. В результаті жеребкування, Російська імперія отримала лот № 6.

В лютому 1894 р. шість ящиків зі старожитностями Баб ель-Гусус були доставлені до Одеси. Спочатку вони повинні були надійти на зберігання до Музею Одеського товариства історії та старожитностей, але його представники відмовилися їх прийняти через занадто

великий об'єм. В результаті, турботи щодо розміщення і подальшої долі речей з дару Хедива лягли на Новоросійський (Одеський) університет і були доручені професору Деревицькому. Отже, саме Деревицький відповідав за розподіл отриманих старожитностей по університетських музеях Російської імперії. У Державному архіві Одеської області зберігаються два звіти Деревицького про кількісний склад артефактів, те, що і куди їм було відправлено, а також різноманітні накладні, кошториси витрат і листи, що підтверджують отримання артефактів.

Згідно до звітів, повний склад «російського» лота складався з саркофагів (6 од.), мумійних кришок (4 од.), статуєток-ушебті (92 од.), ящиків для ушебті (3 од.) та пелен мумій (3 од.). Ці об'єкти були розподілені Деревицьким між десятьма навчальними закладами Російської імперії у дев'яти містах, а саме між Московським університетом, Київським університетом Св. Володимира, Казанським університетом, Новоросійським університетом, Харківським університетом, Варшавським університетом, Юр'ївським (Тартуським) університетом, Гельсінгфорським (Гельсінкським) університетом, Товариством заохочення мистецтв (Санкт-Петербург) та Центральним училищем технічного малювання барона О. фон Штігліца (Санкт-Петербург). На сьогодні, збереглися артефакти з дев'яти вказаних частин лоту. На жаль, старожитності, що були відправлені до Харківського університету (у 1920-х рр. передані до Українського історичного музею) були втрачені під час Другої світової війни.

Не виключено, що саме успішна та самовіддана робота над розподілом старожитностей з дару Хедива сприяла швидкому призначенню Деревицького деканом історико-філологічного факультету Новоросійського університету вже в тому ж 1895 р.

Д. М. Федусь (Чернігів)

НАУКОВА СПАДЩИНА П. М. ДОБРОВОЛЬСЬКОГО

Кінець XIX — початок XX ст. був періодом зростання інтересу чернігівських науковців до історії рідного краю. В 1896 р. утворюється вчена архівна комісія. Вже у наступному році члени цієї організації створюють історичний музей. Саме така атмосфера любові до свого міста оточувала видатного археолога, краєзнавця та музеєзнавця Чернігівщини Петра Михайловича Добровольського.

Петро Добровольський народився 16 січня 1871 р. в селі Яриловичі Городнянського повіту в сім'ї бідного священника.

В 1899 р. Петро Михайлович був обраний членом Чернігівської архівної комісії. Згодом, в 1902 р. призначений управителем справ.

А. Верзилов так характеризує постать Добровольського: «Дуже спосібна і надзвичайно працююча

людина, в історії та археології був сміливим самоучкою і самородком».

Умовно всі праці Петра Добровольського можна поділити на 4 категорії.

Перша — це біографії видатних діячів Чернігівщини.

Друга — вивчення церковних історичних пам'яток.

Третя — роботи присвячені археологічним розкопкам на території Чернігово — Сіверщини, а також організації 14-го Всеросійського Археологічного з'їзду, який відбувся у Чернігові в 1908 р.

Четверта — висвітлює громадські та законодавчі ініціативи Чернігівської міської думи.

У доробку історика велика кількість робіт присвячених життю відомих науковців чи церковних діячів. Найбільш ґрунтовними є біографії Олексія Миколайовича Карасьова (керівника співоочих курсів), Архі-

мандрита Єлецького Ніла Березовського, Дмитра Степановича Бортнянського, Філарета Гумілевського.

Найбільше робіт науковець присвятив архітектурним пам'яткам. Вивчав історію Чернігівського земського сирітського дому, чоловічої гімназії, духовної консисторії та інших установ краю. Так, вперше він проаналізував «Лист декреталний от консистории катедры черниговской 1690 года», що підтверджував здогадку, щодо причетності Феодосія до заснування Чернігівської духовної консисторії.

Провів ґрунтовне дослідження архівних фондів задля написання праці «О местоположении несуществующих ныне храмов города Чернигова». Велику цінність представляють його праці присвячені опису церковного майна: Чернігівського кафедрального собору, Воскресенської церкви міста Остра та ін.

Саме Добровольський одним із перших в чернігівській архівній комісії заявив, що необхідно вивчати не тільки історію міст, але й малих сіл та містечок. Цю думку він виголосив на засіданні Чернігівської Архівної комісії 28 січня 1905 р. у своїй промові «Старовина чернігівського повіту». Він наголосив, що по справам комісії він відвідав майже всі селища Чернігівщини і знайшов у них багато рідкісних книг і пам'яток з яких можна створити нову музейну колекцію. Як доказ

Петро Михайлович представив деякі свої знахідки, серед яких була скатертина гетьмана Скоропадського, яка була знайдена в селі Андріївка у Анни Семенівни Садовської.

Також вчений надав Євангеліє XII ст., що зберігалось в Георгіївській церкві села Бобровиця та багато інших знахідок. Члени архівної комісії в цей же день написали листа Єпископу Чернігівському та Ніжинському Антонію з проханням передати Євангеліє до колекції музею комісії. До того ж після промови Добровольського було прийнято рішення направити представників комісії по селам Чернігівського повіту для більш детального вивчення пам'яток старовини.

У 1903 р. разом з колегами видав працю «Программа для собирания сведений археологических, исторических и этнографических по Черниговской губернии» в якій надав інформацію про правила збирання матеріалів, що відносяться до Чернігівської губернії.

В 1905 р. Добровольський був обраний гласним, а в 1906 р. — секретарем, завдяки чому мав змогу привернути увагу громадськості до захисту пам'яток старовини.

Петро Добровольський присвятив своє життя розвитку історичної науки та зробив великий внесок у розвиток краєзнавства та музеєзнавства Чернігівщини.

Л. В. Ясновська (Чернігів)

ЧЕРНІГІВСЬКА АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ: ЗДОБУТКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Численними свідченнями минулого Поліського краю є археологічні старожитності, які представлені на Чернігівщині багатьма археологічними культурами. Першопочатки вивчення археологічних старожитностей Чернігово-Сіверщини припадає на другу половину XVII ст., але систематичне вивчення та їх охорона розпочинається лише в ХХ ст., і найбільш активно в 80–90-х рр. Наприкінці 70-х рр. було прийнято Закони СРСР та УРСР «Про охорону та використання пам'яток історії і культури», що надавало можливість покращити державний облік пам'яток археології та зупинити їх нищення під час проведення меліоративних та будівельних робіт. Враховуючи, що археологічні старожитності знаходились під опікою Чернігівського історичного музею для їх збереження в 1981 р. було створено відділ охорони та вивчення археологічних пам'яток, який очолив В. П. Коваленко. Пріоритетними напрямками були дослідження давньоруських пам'яток Чернігівщини, а саме — літописних міст. Успішному їх вивченню сприяла створена в 1979 р. при Чернігівському історичному музеї постійно діюча Чернігівська археологічна експедиція, яка діяла як самостійно, так і з експедиціями Інститутів археології АН СРСР та АН УРСР.

В цей час продовжуються дослідження літописних міст (В. П. Коваленко, А. Л. Казаков, А. В. Куза, О. П. Моця, Ю. М. Ситий, О. В. Шекун), архітектурних пам'яток XI—XIII ст. (Л. М. Большаков, В. П. Ковален-

ко, П. О. Раппопорт), підземних культових споруд (Г. О. Кузнецов, В. Я. Руденок) та сільських поселень (О. М. Веремейчик, В. П. Коваленко, О. П. Моця, О. В. Шекун). Це дозволило паспортизувати та взяти на державний облік близько 900 пам'яток давньоруської доби.

У перше десятиліття незалежності Чернігівська експедиція продовжила свою роботу, змінивши напрям досліджень. Крім старожитностей давньоруської доби її співробітники звертаються до вивчення пам'яток ранньозалізного віку та слов'янських пам'яток. Старожитності IX—XIII ст. стають об'єктами досліджень лише в охоронних зонах м. Чернігова (О. М. Веремейчик, П. М. Гребень, С. Л. Лаєвський, Г. В. Мудрицький, А. Л. Казаков, Ю. М. Ситий). Результати розкопок надають можливість подальшої реконструкції некрополя та житлових кварталів давньоруського Чернігова. Поблизу міста було досліджено поселення Криниця, і завдяки розкопкам встановлено його статус — княже село (О. В. Шекун, Л. Ф. Сита).

До вивчення пам'яток київської культури звернувся О. В. Шекун. З 1993–1997 рр. ним на південно-західній околиці с. Олександрівка (зараз в межах м. Чернігова) було досліджено біля 20 000 кв. м культурного шару. Результати робіт опубліковані в монографії Р. В. Терпиловського та О. В. Шекуна «Олександрівка-1 ранньослов'янське багатощарове поселення поблизу Чернігова».

З початком третього тисячоліття в роботах Чернігівської археологічної експедиції прослідковується подальші розкопки в охоронних зонах міста (Т. Г. Новик, Ю. М. Ситий, О. Є. Черненко), що дозволило окреслити оборонні споруди, визначити нові житлові квартали, територію давньоруського некрополя. Особливу увагу в цей період набувають архітектурно-археологічні дослідження давньоруської культової спадщини (Т. Г. Новик, О. Є. Черненко), що дозволило звернутися до вивчення залишків Благовіщенської

церкви (1186 р.), Іллінського храму, Успенського собору та продовжити дослідження М. О. Макаренка першого на Лівобережжі мурованої споруди — Спаського собору.

Загалом, на сьогоднішній день Чернігівське Подесення являє собою регіон з найбільш вивченими археологічним и пам'ятками IX—XIII ст. на території Лівобережної України. Подальші археологічні дослідження допоможуть відтворити історичні події на терені Чернігово-Сіверщини доби Київської Русі.

СОДЕРЖАНИЕ

Програма XI Всеукраїнської наукової конференції «Проблеми історії та археології України»	3
---	---

ЕПОХА КАМЕНЮ Й ПАЛЕОМЕТАЛУ

Бровендер Ю. М. (<i>Северодонецк</i>). О хозяйственной организации специализированных поселений Донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы	6
Буйнов Ю. В. (<i>Харьков</i>). К вопросу о локализации очага формирования традиций бондарихинской культуры	7
Буцький І. М. (<i>Харків</i>). Результати мікроскопічного дослідження кераміки з поселень Кочеток-ВУВГ, Кочеток-Дюна-II та Тетліга	7
Дубяга А. П. (<i>Донецьк-Вінниця</i>). Основні причини виникнення збройних конфліктів за доби середньої бронзи в міжріччі Дніпра й Дону	8
Иванова С. И. (<i>Одесса</i>). Курганы и подкурганые святилища: вопросы взаимосвязи	9
Кислый А. Е., Гумен А. Ю. (<i>Симферополь</i>). О лепной керамике поселения ранней бронзы Глейки II в Восточном Крыму	10
Кислый А. Е. (<i>Симферополь</i>). Из истории исследования памятников эпохи бронзы в Крыму	11
Кротова О. О. (<i>Київ</i>), Сніжко І. А. (<i>Харків</i>). До відкриття Амвросіївського верхньопалеолітичного комплексу	11
Плешивенко А. Г., Варьян О. А. (<i>Запорожье</i>). Детская колыбелька из катакомбного погребения	12

ДОБА РАННЬОГО ЗАЛІЗА

Бабенко Л. И. (<i>Харьков</i>). Витые и ложновитые шейные украшения боспорских торевтов	13
Гречко Д. С., Крютченко О. О. (<i>Київ</i>). Основні результати роботи Більської археологічної експедиції ІА НАНУ (2014–2017 рр.)	14
Дорошкевич С. П., Кушнір А. С. (<i>Київ</i>). Природні умови часу проживання скіфського населення за даними вивчення голоценових ґрунтів Більського городища	14
Завьялов В. И., Терехова Н. Н. (<i>Москва</i>). Производственные традиции в железообработке ремесленных центров Лесостепной и Степной Скифии (Бельское и Каменское городища)	15
Задніков С. А., Радзієвська В. Є. (<i>Харків</i>). Античний керамічний імпорт Коломацького городища	16
Зимовец Р. В. (<i>Киев</i>). Общее в скифском зверином стиле Левобережной Лесостепи и Крыма	17
Каравайко Д. В. (<i>Київ</i>). Останні дослідження городища скіфського часу Ширяєво	17
Козир І. А., Панченко К. І., Чорний О. В. (<i>Кропивницький</i>). Кам'яна стела з кургану скіфського часу біля с. Васине на Кіровоградщині	18
Ліфантій О. В. (<i>Київ</i>). Хронологія аплікацій церемоніального одягу степових скіфів	19
Махортых С. В. (<i>Киев</i>). Особенности развития скифского стрелкового вооружения V—IV вв. до н. э. (по материалам Перещепинского могильника близ Бельска)	20
Могилев О. Д., Діденко С. В. (<i>Київ</i>). Курган скіфського часу на лівобережжі Прип'яті	20
Назаров А. В., Скорый С. А. (<i>Киев</i>). О некоторых скифских катакомбах в междуречье Роси и Тясмина	21
Окатенко В. М. (<i>Харьков</i>). Скифская катакомба в кургане у с. Липковатовка на Северском Донце	22
Пеляшенко К. Ю. (<i>Харьков</i>). Сероглиняная гончарная керамика из раскопок Циркуновского городища	23
Полидович Ю. Б. (<i>Киев</i>). Золотая пластинка с изображением «скифского дракона» из коллекции Б. И. и В. Н. Ханенко: археологический артефакт или подделка?	24
Самойлова Т. Л. (<i>Одесса</i>). Градостроительная структура Тире	24
Сидорович В. З. (<i>Львів</i>). Керамічний імпорт на могильнику римського часу Карів-I у Західному Побужжі	25

Шрамко І. Б. (<i>Харків</i>). Головні підсумки вивчення Більського городища вченими Харківського університету (до 60-річчя від початку перших досліджень пам'ятки).....	26
Щербань А. Л. (<i>Харків</i>). Призначення тривухого посуду черняхівської культури: погляд керамолога.....	26

СЛОВ'ЯНСЬКИЙ СВІТ І ЙОГО СУСІДИ У VII—XVII СТ.

Аксєнов В. С. (<i>Харьков</i>). Металлические амулеты в виде когтя животного из катакомбных захоронений Верхне-Салтовского могильника.....	28
Володарець-Урбанович Я. В. (<i>Київ</i>). Про інтерпретацію так званих «бобовидних» пластин із Мартинівського та Малоржавецького скарбів.....	29
Готун І. А., Сергєєва М. С., Сухонос А. М., Гунь М. О. (<i>Київ</i>). Дослідження давньоруського деревообробного осередку на поселенні Ходосівка-Рославське.....	29
Довгань П. М., Стеблій Н. Я. (<i>Львів</i>). Проблеми стратифікації пам'яток Буського археологічного комплексу.....	30
Дьяченко А. Г. (<i>Белгород</i>). О Днепровско-Левобережном локальном варианте пеньковской культуры и его месте в истории южной «Русской земли».....	31
Колода В. В. (<i>Харьков</i>). Хозяйственные сооружения на цитадели Волчанского городища.....	31
Пилипчук Я. В. (<i>Київ</i>). Борьба за аварское наследство.....	32
Пуголовк Ю. О. (<i>Полтава</i>). Речі західнослов'янського походження на південному сході Русі.....	33
Рибчинський Н.-М. О. (<i>Львів</i>). Архітектурно-конструктивні особливості формування оборонної лінії № 3 Пліснеського городища на основі археологічних даних.....	34
Свистун Г. Е. (<i>Харьков</i>). Местоположение Котковского городища: сравнительный анализ письменных и археологических источников.....	34
Харламова А. О. (<i>Харків</i>). Середньовічні кам'яні статуї «пізнього» вигляду: датування та типологія (за матеріалами Середнього Подінців'я).....	35
Юрченко А. В. (<i>Чугуїв</i>). Історія вивчення пам'яток салтівської культури в Чугуєві та його околицях.....	36

ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ І ОСВІТИ

Безверха В. М. (<i>Кропивницький</i>). Внесок родини Златарських у розвиток науки та освіти в Болгарії.....	37
Каковкіна О. М. (<i>Дніпро</i>). Іноземні учасники Всеросійських археологічних з'їздів другої половини XIX — початку XX ст. в Україні.....	38
Калугін О. В. (<i>Харків</i>). Початок викладання елементів археології та історії первісного суспільства у навчальних курсах Харківського університету (1805–1864 рр.).....	38
Лиман С. І. (<i>Харьков</i>). Актовая речь М. К. Робуша «Взгляд на военные науки у древних и новейших народов» (1822) как источник для изучения периода зарождения харьковской медиевистики.....	39
Науменко В. Е. (<i>Симферополь</i>), Пономарев Л. Ю. (<i>Керчь</i>). Е. И. Лопушинская и ее «Историческая справка» о керченской церкви Иоанна Предтечи (1968 г.).....	40
Принь О. В. (<i>Київ</i>). Первісна археологія та дослідження Більського городища у приватному листуванні археологів В. О. Городцова та В. Ю. Данилевича.....	41
Скирда В. В. (<i>Харків</i>). Маловідомі харківські археологи: Є. В. Пузаков.....	42
Тарасенко М. О., Вертієнко Г. В. (<i>Київ</i>). Професор Олексій Миколайович Деревецький: невідома сторінка наукової біографії (1894–1895 гг.).....	42
Федусь Д. М. (<i>Чернігів</i>). Наукова спадщина П. М. Добровольського.....	43
Ясновська Л. В. (<i>Чернігів</i>). Чернігівська археологічна експедиція: здобутки та перспективи.....	44